

Kijk op Multifunctionele Landbouw; achtergronddocument omzetsmeting 2023

Behorende bij 'Kijk op multifunctionele landbouw; omzet 2007-2023'
Meulen, H.A.B. van der et al. 2025. Wageningen, Wageningen University & Research

Harold van der Meulen, Mariel Benus, Eva van der Burgt, Jakob Jager, Rene Grootsholten,
Ruud van der Meer, Marcel Vijn

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Kijk op Multifunctionele Landbouw; achtergronddocument omzetsmeting 2023

Behorende bij 'Kijk op multifunctionele landbouw; omzet 2007-2023'
Van der Meulen et al. (2025). Wageningen, Wageningen University & Research

Harold van der Meulen,¹ Mariel Benus,¹ Eva van der Burgt,² Jakob Jager,¹ Rene Grootcholten,¹
Ruud van der Meer,¹ Marcel Vijn²

1 Wageningen Social & Economic Research

2 Wageningen Plant Research, Business Unit Open Teelten

Dit onderzoek is uitgevoerd door onderzoekers van Wageningen University & Research, werkzaam bij Wageningen Social & Economic Research en Wageningen Plant Research, Business Unit Open Teelten in opdracht van en gesubsidieerd door het Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur, in het kader van het Beleidsondersteunend onderzoeksthema 'Verdienvermogen, perspectief & waardecreatie' (BO-43-207-023)

Wageningen Social & Economic Research
Wageningen, juli 2025

RAPPORT
2025-033-2

Harold van der Meulen, Mariel Benus, Eva van der Burgt, Jakob Jager, Rene Grootsholten, Ruud van der Meer, Marcel Vijn, 2025. *Kijk op Multifunctionele Landbouw; achtergronddocument omzetsmeting 2023*; Behorende bij 'Kijk op multifunctionele landbouw; omzet 2007-2023'.
Van der Meulen et al. (2025). Wageningen, Wageningen University & Research. Wageningen, Wageningen Social & Economic Research, Rapport 2025-033-2. 60 blz.; 22 fig.; 55 tab.; 30 ref.

Multifunctionele landbouw is voor een steeds groter aantal bedrijven een economische pijler binnen de bedrijfsvoering. Vandaar de vraag hoe de multifunctionele landbouw zich economisch heeft ontwikkeld tussen 2020 en 2023. De omzet van de multifunctionele landbouw in Nederland wordt in 2023 geschat op circa 1,68 miljard euro. Op basis van gegevens van brancheorganisaties, via interviews met personen uit de betrokken sectoren en literatuurstudie, is net als bij de voorgaande metingen een zo goed mogelijke inschatting gemaakt van de daadwerkelijke aantallen bedrijven en omzet.

Multifunctional agriculture has become an economic pillar for an increasing number of farms in their operations. Hence, the question arises: how has multifunctional agriculture developed economically between 2020 and 2023. The turnover of multifunctional agriculture in the Netherlands is estimated at around 1.68 billion euros in 2023. Based on data from sector organisations, through interviews with individuals from the relevant sectors and literature studies, a best possible estimate has been made of the actual number of businesses and turnover, similar to previous measurements.

Trefwoorden: multifunctionele landbouw, omzet, verdienvermogen

Dit rapport is gratis te downloaden op <https://doi.org/10.18174/695793> of op www.wur.nl/social-and-economic-research (onder Wageningen Social & Economic Research publicaties).

© 2025 Wageningen Social & Economic Research

Postbus 88, 6700 AB Wageningen, T 0317 48 48 88, E info.wser@wur.nl, www.wur.nl/social-and-economic-research. Wageningen Social & Economic Research is onderdeel van Wageningen University & Research.

Dit werk valt onder een Creative Commons Naamsvermelding-Niet Commercieel 4.0 Internationaal-licentie.

© Wageningen Social & Economic Research, onderdeel van Stichting Wageningen Research, 2025

De gebruiker mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven en afgeleide werken maken. Materiaal van derden waarvan in het werk gebruik is gemaakt en waarop intellectuele eigendomsrechten berusten, mogen niet zonder voorafgaande toestemming van derden gebruikt worden. De gebruiker dient bij het werk de door de maker of de licentiegever aangegeven naam te vermelden, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat zij daarmee instemmen met het werk van de gebruiker of het gebruik van het werk. De gebruiker mag het werk niet voor commerciële doeleinden gebruiken.

Wageningen Social & Economic Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen Social & Economic Research is ISO 9001:2015 gecertificeerd.

Wageningen Social & Economic Research Rapport 2025-033-2 | Projectcode 2382200826

Foto omslag: Julie Krisman, Monica Saman – van den Berg, LTO Nederland

Inhoud

1	Inleiding	5
	1.1 Aanleiding	5
	1.2 Methodiek	5
2	Totaal Multifunctionele landbouw	7
	2.1 Resultaten	7
	2.1.1 Aantal bedrijven en omzetontwikkeling	7
	2.1.2 Structuurkenmerken	9
3	Boerderijverkoop	13
	3.1 Werkwijze	13
	3.1.1 Definitie en afbakening	13
	3.1.2 Methodiek en bronnen	13
	3.2 Resultaten	13
	3.2.1 Aantal bedrijven	13
	3.2.2 Omzetontwikkeling en trends	14
	3.2.3 Huisverkoop siergewassen en boomteelt	17
	3.2.4 Boerderijverkoop structuurkenmerken	18
	3.3 Conclusies	21
4	Recreatie	23
	4.1 Werkwijze	23
	4.1.1 Definitie en afbakening	23
	4.1.2 Methodiek en bronnen	23
	4.2 Resultaten Recreatie	23
	4.2.1 Aantal bedrijven	23
	4.2.2 Omzetontwikkeling en trends	24
	4.2.3 Structuurkenmerken	28
	4.3 Conclusies	32
5	Zorglandbouw	33
	5.1 Werkwijze	33
	5.1.1 Definitie en afbakening	33
	5.1.2 Methodiek en bronnen	33
	5.2 Resultaten	33
	5.2.1 Aantal bedrijven	33
	5.2.2 Omzetontwikkeling en trends	34
	5.2.3 Structuurkenmerken	36
	5.3 Conclusies	39
6	Agrarische kinderopvang	40
	6.1 Werkwijze	40
	6.1.1 Definitie en afbakening	40
	6.1.2 Methodiek en bronnen	40
	6.2 Resultaten	41
	6.2.1 Aantal bedrijven	41
	6.2.2 Omzetontwikkeling en trends	41
	6.2.3 Structuurkenmerken	43
	6.3 Conclusies	46

7	Boerderijeducatie	47
7.1	Werkwijze	47
7.1.1	Definitie en afbakening	47
7.1.2	Methodiek en bronnen	47
7.2	Resultaten	47
7.2.1	Aantal bedrijven	47
7.2.2	Omzetontwikkeling en trends	48
7.2.3	Structuurkenmerken	48
7.3	Conclusies	51
8	Agrarisch Natuurbeheer	52
8.1	Werkwijze	52
8.1.1	Definitie en afbakening	52
8.1.2	Methodiek en bronnen	52
8.2	Resultaten	52
8.2.1	Aantal bedrijven	52
8.2.2	Omzetontwikkeling en trends	53
8.2.3	Structuurkenmerken	55
8.3	Conclusies	57
	Bronnen en literatuur	58

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Dit rapport dient als aanvulling op de brochure '[Kijk op multifunctionele landbouw; omzet 2007-2023](#)' van H.A.B. van der Meulen et al. (2025). In deze brochure wordt een overzicht gepresenteerd van de omzet van de multifunctionele landbouw in Nederland gedurende de periode van 2007-2023, met speciale aandacht voor 2023 en de ontwikkeling vanaf 2020. Deze meting wordt ook wel aangeduid als de 'zesmeting', aangezien het een vervolg is op eerdere metingen met de start in 2007 ('nulmeting').

Omdat de brochure beperkt ruimte biedt voor een uitgebreide toelichting op de gemaakte keuzes en de gebruikte methodologie, is dit achtergronddocument opgesteld. Het document biedt een nadere uitleg van de uitgangspunten, keuzes en definities die zijn gehanteerd bij de omzetmeting.

Het achtergrondrapport begint met een beschrijving van de totale omzet van multifunctionele landbouw, gevolgd door een analyse waarin de zes verschillende onderdelen van de multifunctionele landbouw (boerderijverkoop, recreatie, zorglandbouw, agrarische kinderopvang, boerderijeducatie en agrarisch natuurbeheer) worden toegelicht. Hierbij wordt specifiek ingaan op welke subindelingen zijn gemaakt, de afwegingen die hierbij een rol hebben gespeeld en de methoden die zijn gebruikt voor het opstellen van de omzetschattingen. Daarnaast wordt op basis van cijfers uit de CBS-Landbouwtelling ook aandacht besteed aan enkele structuurkenmerken van bedrijven met multifunctionele landbouw: verdeling over bedrijfstypen, provincies, leeftijd en opvolging, arbeidsinzet en aandeel biologische landbouw. In de analyse worden veelal de cijfers van 2013, 2020 en 2023 gepresenteerd. Het jaar 2016 is erbuiten gelaten omdat in die telling de vraag naar deelname aan verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling niet is voorgelegd aan rechtspersonen (bv's). Hierdoor geven de cijfers van 2016 een ondervertegenwoordiging van het aantal bedrijven met multifunctionele landbouw.

Dit document biedt belangrijke context en inzicht in de methodologische keuzes en definities die ten grondslag liggen aan de resultaten in de brochure. Het fungeert als een referentie voor geïnteresseerden die meer willen weten over de achtergronden van de omzetmeting in de multifunctionele landbouw.

1.2 Methodiek

In deze paragraaf wordt de algemene werkwijze van de omzetmeting 2023, oftewel de zesmeting, beschreven. De eerste omzetmeting vond plaats over 2007,¹ ook wel de nulmeting genoemd. Daarna zijn er metingen uitgevoerd voor de jaren 2009, 2011, 2013, 2018, 2020 en de meest recente over 2023. De zesmeting is in grote lijnen gebaseerd op deze vorige metingen; de metingen moeten immers zoveel mogelijk op dezelfde manier worden uitgevoerd om de cijfers uit opeenvolgende metingen zo goed mogelijk te kunnen vergelijken. Bij de berekeningen voor de zesmeting is voortgeborduurd op de methodiek van de 'vijfmeting'. Van de vijfmeting is geen achtergrondrapport met een uitgebreide beschrijving van de methodiek verschenen. Het laatste achtergronddocument heeft betrekking op de 'driemeting', gebaseerd op 2013.²

Hoewel we de metingen dus zoveel mogelijk vergelijkbaar wilden houden, zijn onze inzichten - over hoe het beste gemeten kan worden of welke definities we het beste kunnen gebruiken - in de loop der tijd soms wel veranderd. Daarom zijn er punten waarop de zesmeting afwijkt van de vijfmeting. Zo wordt bij boerderijverkoop met ingang van deze meting ook de schatting van directe verkoop van sierteeltproducten (bloemen, pot- en perkplanten, bloembollen en boomteelt) meegerekend. Bij agrarische kinderopvang is

¹ <https://edepot.wur.nl/5365>

² <https://edepot.wur.nl/353671>

rekening gehouden met de omzet uit peuteropvang. Waar wij dat nodig achtten zijn aanpassingen gemaakt op basis van nieuwe inzichten. Die overwegingen en argumentaties hebben we in dit achtergronddocument beschreven.

Voor alle sectoren staan de resultaten van de CBS-Landbouwtelling aan de basis voor het onderzoek rond de aantallen bedrijven met multifunctionele activiteiten. Deze cijfers worden drie keer per tien jaar uitgevraagd. Uit eerder onderzoek, en ook door het CBS zelf aangegeven, is gebleken dat de cijfers uit de Landbouwtelling een onderschatting geven van het werkelijk aantal bedrijven met multifunctionele activiteiten. De voornaamste verklaring hiervoor is dat steeds meer ondernemers hun bedrijf splitsen in meerdere zelfstandige eenheden met een eigen rechtsvorm en boekhouding. In dat geval is de aanwezige multifunctionele activiteit niet in beeld in de Landbouwtelling. Andere verklaringen zijn dat ondernemers de verbrede landbouwactiviteit niet als zodanig herkennen en meenemen in de Landbouwtelling. Daarom is op basis van gegevens van brancheorganisaties, interviews met personen uit de betrokken sectoren en literatuurstudie een verbeterde inschatting gemaakt. Dezelfde bronnen zijn ook gebruikt om een inschatting te maken van de omzet van multifunctionele activiteiten. Omdat er grote regionale verschillen zijn in de mate waarin multifunctionele landbouw voorkomt, is er bij het raadplegen van de bronnen naar gestreefd een zo goed mogelijke regionale afspiegeling te krijgen.

De gepresenteerde cijfers geven de ontwikkeling in omzet weer als indicator voor de omvang van de economische activiteit in dat jaar. Hierbij worden de cijfers uit oudere jaren niet gecorrigeerd voor inflatie. Er wordt ook geen rekening gehouden met de kosten die door bedrijven moeten worden gemaakt om deze omzet te realiseren. In een andere studie van Van der Meulen et al. (2022) is onderzoek gedaan naar het effect van verbredingsactiviteiten op het inkomen in de land- en tuinbouw.³

³ <https://edepot.wur.nl/579406>

2 Totaal Multifunctionele landbouw

2.1 Resultaten

2.1.1 Aantal bedrijven en omzetontwikkeling

Het aantal agrarische bedrijven met multifunctionele activiteiten laat een groeiende trend zien, waarbij het aantal bedrijven in bijna alle sectoren sinds 2007 is toegenomen (tabel 2.1). De laatste jaren is bij meerdere activiteiten sprake van stabilisatie in het aantal bedrijven. Het aantal bedrijven met agrarisch natuurbeheer is tot 2018 gedaald, om daarna weer te stijgen. Dit komt onder andere door veranderende databronnen.

Tabel 2.1 Aantal bedrijven met multifunctionele activiteit, 2007-2023 a)

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Boerderijverkoop b) c)	2.850	3.000	3.300	2.720	3.160	3.870	3.860
Recreatie	2.432	2.240	2.884	2.777	3.140	3.200	3.250
Zorglandbouw	756	870	1.050	1.100	1.250	1.300	1.300
Agrarische kinderopvang	20	64	209	219	245	263	226
Boerderijeducatie	500	500	800	800	665	1.000	1.290
Agrarisch natuurbeheer	14.000	13.250	11.000	11.000	10.000	11.200	11.700

a) Het totaal aantal multifunctionele bedrijven is niet de som van de aantallen per activiteit. Meerdere bedrijven hebben meer dan één activiteit per bedrijf; b) sinds de meting van 2018 wordt seizoensverkoop langs de weg van een aantal versproducten meegenomen; c) sinds de meting van 2023 wordt directe verkoop van siergewassen en boomteelt meegenomen. Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

Tabel 2.2 Totale omzet per multifunctionele activiteit en totaal (in mln. euro), 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Boerderijverkoop a) b)	89	128	147	142	271	370	595
Recreatie	92	121	156	151	221	138	362
Zorglandbouw	45	63	80	95	250	315	450
Agrarische kinderopvang	4	14	20	26	78	115	158
Boerderijeducatie c)	1,5	1,7	2,2	2	0,8	0,1	0,9
Agrarisch natuurbeheer	61	61	62	61	66	78	116
Totaal	293	389	467	477	887	1.016	1.682

a) Sinds de meting van 2018 wordt seizoensverkoop langs de weg van een aantal versproducten meegenomen; b) sinds de meting van 2023 wordt directe verkoop van siergewassen en boomteelt meegenomen; c) in de jaren voor 2018 was sprake van overschatting van de omzet. Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

Tussen 2007 en 2023 is de omzet in multifunctionele landbouwactiviteiten overwegend gegroeid; van ongeveer € 300 mln. in 2007 naar iets minder dan € 500 mln. in 2013, naar iets meer dan € 1.000 mln. in 2020 en naar bijna € 1.700 mln. in 2023 (tabel 2.2). Deze sterke toename tussen 2020 en 2023 heeft diverse oorzaken:

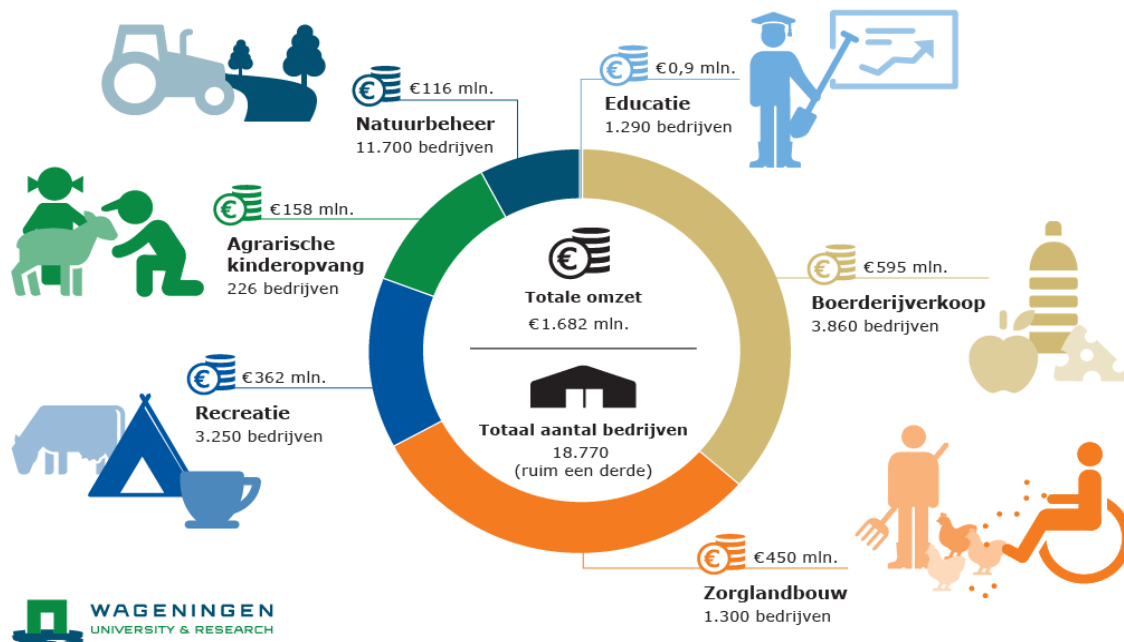
- In 2020 werd de omzet in recreatie zwaar getroffen door de coronapandemie.
- In de omzetsmeting van 2023 is bij boerderijwinkels voor het eerst de directe verkoop uit siergewassen en boomteelt meegenomen en bij agrarische kinderopvang de omzet uit peuteropvang.
- De hoge inflatie van circa 15-20%, vooral in 2022 en deels in 2023, heeft gezorgd voor hogere prijzen, in lijn met de inflatie.
- Er was sprake van autonome groei door verdere professionalisering.

De boerderijverkoop was in 2023 het grootste segment met een omzet van € 595 miljoen, gevolgd door zorglandbouw (€ 450 miljoen) en recreatie (€ 362 miljoen). De agrarische kinderopvang bracht

€ 158 miljoen op, natuurbeheer € 116 miljoen en boerderijeducatie slechts € 0,9 miljoen (zie figuur 2.1). In totaal combineert ruim een derde (37%) van het aantal agrarische bedrijven de agrarische activiteiten met multifunctionele landbouw.

Multifunctionele landbouw in Nederland

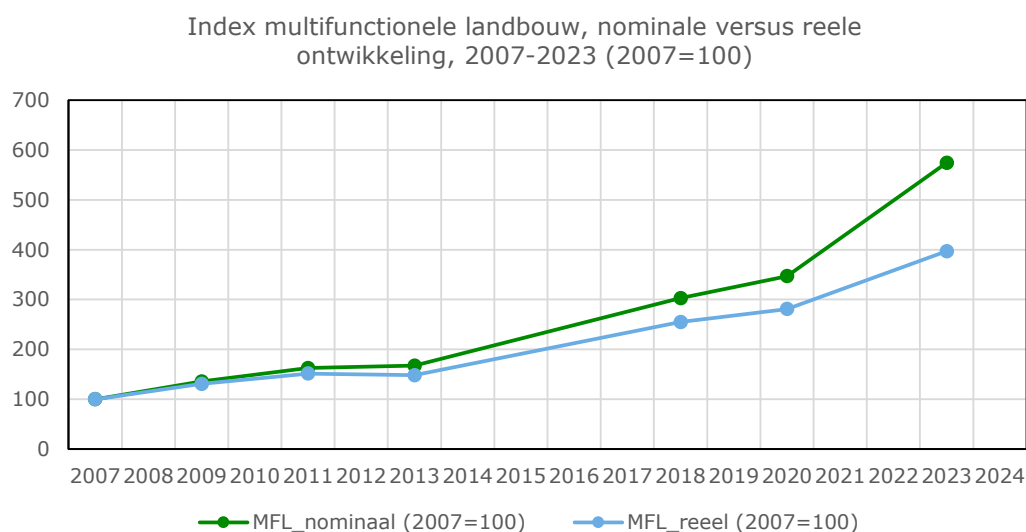
Omzet per activiteit in de multifunctionele landbouw in 2023

Figuur 2.1 Omzet en aantal bedrijven met Multifunctionele landbouw in 2023

Bron: Van der Meulen et al. (2025).

De omzetcijfers voor alle jaren zijn nominaal, en dus niet gecorrigeerd voor inflatie. In figuur 2.2 is ook de reële ontwikkeling weergegeven, waarbij gecorrigeerd is voor inflatie (CPI prijsindex). Ook daaruit blijkt de gestage groei in omzet (factor 4 ten opzichte van de omzet uit 2007).

Figuur 2.2 Index totale omzet multifunctionele landbouw nominaal en reël, 2007-2023

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

Tabel 2.3 geeft het aandeel van bedrijven per jaar weer naar het percentage van de omzet dat afkomstig is uit verbredingsactiviteiten tussen 2013 en 2023. De tabel laat een lichte verschuiving zien van bedrijven met een lagere omzet uit verbredingsactiviteiten (<10%) naar bedrijven met een hogere omzet uit verbreding (≥50%). Voor 2020 en 2023 heeft er geen verschuiving in aandelen plaatsgevonden; 17% van alle agrarische bedrijven geeft aan dat meer dan 50% van de totale omzet afkomstig is uit verbredingsactiviteiten op het bedrijf.

Tabel 2.3 Aandeel bedrijven per jaar naar aandeel van alle verbredingsactiviteiten a) in de omzet (%)

Aandeel in de omzet	2013	2020	2023
<10%	61	56	56
10-30%	19	19	19
30-50%	8	8	8
≥50%	11	17	17
Totaal	100	100	100

a) Deze verdeling heeft betrekking op alle onderscheiden verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling. Dit zijn er meer dan de zes activiteiten die tot multifunctionele landbouw worden gerekend.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research

2.1.2 Structuurkenmerken

In deze paragraaf worden, op basis van gegevens uit de CBS-Landbouwtelling, voor de zes onderscheiden multifunctionele landbouwactiviteiten en het totaal een aantal structuurkenmerken gepresenteerd: verdeling over bedrijfstypen, provincies, leeftijd en opvolging, arbeidsinzet en aandeel biologische landbouw. In de analyse worden veelal de cijfers van 2013, 2020 en 2023 gepresenteerd. Het jaar 2016 is erbuiten gelaten omdat in die telling de vraag naar deelname aan verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling niet is voorgelegd aan rechtspersonen (bv's). Hierdoor geven de cijfers van 2016 een ondervertegenwoordiging van het aantal bedrijven met multifunctionele landbouw.

Op veel land- en tuinbouwbedrijven worden niet alleen dieren gehouden en/of gewassen geteeld. Ruim een derde van de agrarische bedrijven pakt ook andere activiteiten op zoals zorglandbouw, kinderopvang, boerderijeducatie, boerderijverkoop, natuurbeheer en/of recreatie. Hierdoor krijgt het bedrijf een multifunctioneel karakter. Tabel 2.4 geeft een overzicht van de verdeling van multifunctionele landbouwactiviteiten over verschillende agrarische bedrijfstypen in 2023. Het toont per activiteit (zoals boerderijeducatie, recreatie en zorglandbouw) hoeveel bedrijven binnen elk type landbouw (bijvoorbeeld akkerbouw, melkvee of glastuinbouw) hieraan deelnemen.

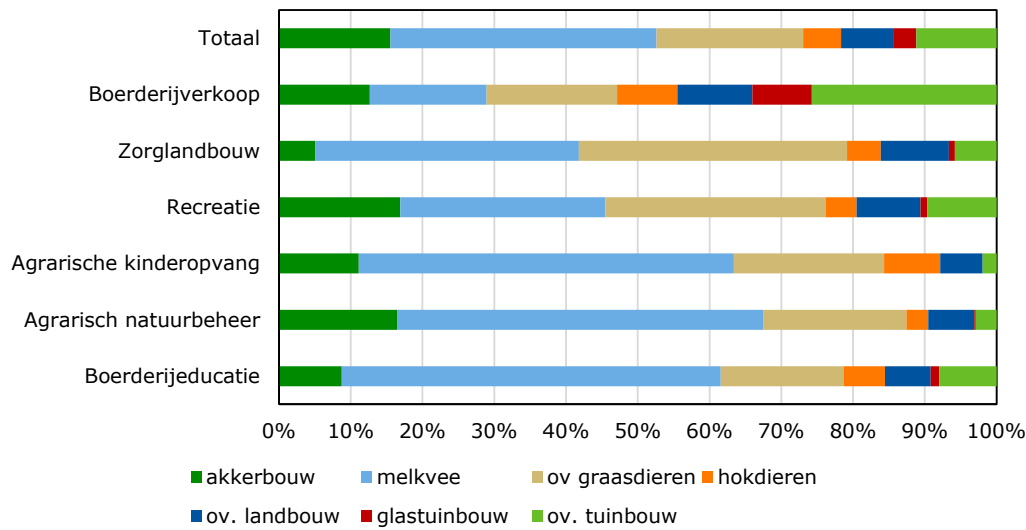
Tabel 2.4 Verdeling multifunctionele activiteiten over agrarische bedrijfstypen, 2023 a)

2023	akkerbouw	melkvee	ov graasdieren	hokdieren	ov. landbouw	glastuinbouw	ov. tuinbouw	totaal
Boerderijverkoop	707	910	1.017	472	584	463	1.439	5.592
Recreatie	372	629	675	95	196	21	212	2.200
Zorglandbouw	36	259	264	33	67	6	41	706
Agrarische kinderopvang	17	80	32	12	9	0	3	153
Boerderijeducatie	114	689	223	75	83	16	104	1.304
Agrarisch natuurbeheer	1.508	4.677	1.832	277	587	19	267	9.167
Totaal	2.360	5.634	3.100	802	1.118	476	1.699	15.189

a) Het totaal aantal multifunctionele bedrijven is niet de som van de aantallen per activiteit. Meerdere bedrijven hebben meer dan één activiteit per bedrijf
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Figuur 2.3 geeft aan dat multifunctionele activiteiten in het algemeen relatief vaak voorkomen op melkveebedrijven (37%), overige graasdierbedrijven (20%) en akkerbouwbedrijven (16%). Hierbij zijn melkveebedrijven relatief sterk vertegenwoordigd bij boerderijeducatie, agrarisch natuurbeheer en agrarische

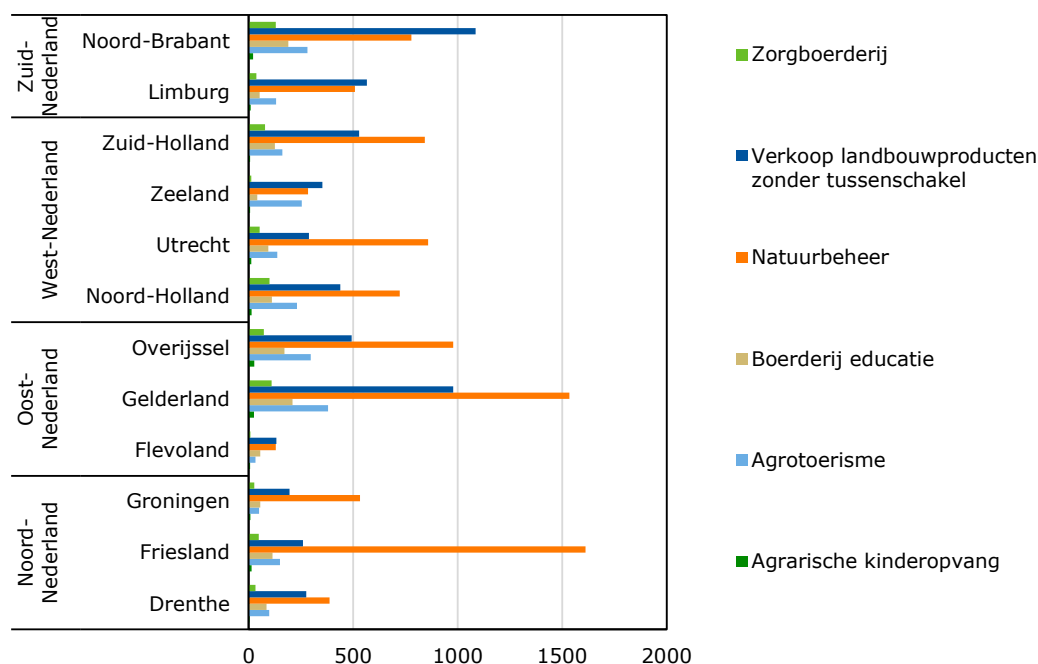
kinderopvang, overige graasdierbedrijven bij zorglandbouw en recreatie en overige tuinbouwbedrijven bij boerderijverkoop. Glastuinbouw en hokdierbedrijven hebben een relatief kleine bijdrage, met een enkele uitzondering voor boerderijverkoop, waar glastuinbouwbedrijven een aandeel van 8% hebben.

Figuur 2.3 Verdeling multifunctionele activiteiten over agrarische bedrijfstypen in percentage, 2023
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Als er wordt gekeken naar het aantal bedrijven per multifunctionele activiteit per provincie, dan zien we in 2023 een duidelijke regionale variatie in het aantal bedrijven dat zich richt op multifunctionele landbouwactiviteiten (figuur 2.4). Agrotourisme en boerderijverkoop (directe verkoop van landbouwproducten) zijn vooral sterk vertegenwoordigd in Gelderland, Noord-Holland en Noord-Brabant. Natuurbeheer heeft de hoogste concentratie in Friesland en Gelderland en boerderijeducatie is voornamelijk aanwezig in Gelderland, Overijssel en Noord-Brabant, waar ook veel melkveebedrijven zijn gevestigd. Zorgboerderijen komen het meest voor in Gelderland, Noord-Holland en Noord-Brabant.

Detaillering aantal bedrijven naar type verbreding per provincie, 2023

Figuur 2.4 Aantal bedrijven naar type verbreding per provincie in 2023

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

De afgelopen jaren is het aandeel bedrijven met jonge bedrijfshoofden (jonger dan 51 jaar) afgenomen, zowel bij bedrijven met multifunctionele landbouw (MFL)-activiteiten als bij alle agrarische bedrijven in Nederland. Het aandeel bedrijven met een opvolger ligt op bedrijven met MFL-activiteiten hoger vergeleken met het totaal van alle agrarische bedrijven. Het aandeel multifunctionele landbouwbedrijven met een rechtspersoon is gestegen tot 9% in 2023, maar ligt een paar procentpunten lager dan in de totale land- en tuinbouw.

Tabel 2.5 Aandeel leeftijd, opvolging en rechtspersoon op multifunctionele landbouwbedrijven en totaal aantal Nederlandse agrarische bedrijven

Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%)			Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%)		
Totaal MFL-activiteiten			Totaal Nederland		
	2020	2023		2020	2023
Jonger dan 51 jaar	30	28	Jonger dan 51 jaar	26	23
Met opvolger	30	33	Met opvolger	26	28
Zonder opvolger	33	31	Zonder opvolger	39	38
Rechtspersoon	7	9	Rechtspersoon	9	11

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Als we kijken naar de arbeidsinzet, gemeten in arbeidsjaareenheden (aje), dan zien we bij de MFL-bedrijven een toename tot 3,6 aje in 2023 (tabel 2.6). Op de MFL-bedrijven zijn ook meer aje actief dan op de bedrijven zonder verbreding. Het aandeel onbetaalde arbeidsjaren bij MFL-bedrijven is gedaald tot 51%, maar ligt nog wel hoger dan op bedrijven zonder verbreding. De toename in omvang van MFL-activiteiten is gepaard gegaan met meer inhuur van betaalde arbeidskrachten.

Tabel 2.6 Aandeel aje bedrijfshoofden en gezinsleden (onbetaalde arbeid) en aantal aje per bedrijf per jaar

	Aandeel onbetaald (%) in totaal aje			Totaal aje per bedrijf		
	2013	2020	2023	2013	2020	2023
Totaal MFL-bedrijven	72	54	51	2,4	3,3	3,6
Bedrijven zonder verbreding	65	49	48	2,3	2,9	3,3
Totaal Nederland	66	52	49	2,4	3	3,3

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Kijken we naar het aandeel vrouwelijke bedrijfshoofden en gezinsleden, dan zien we voor de MFL-bedrijven dat dit een redelijk stabiel aandeel is; rond de 28%, een paar procentpunten hoger dan op de bedrijven zonder verbreding. Het aantal onbetaalde arbeidsjaren per bedrijf is voor de MFL-bedrijven met 1,8 over het algemeen constant en ook iets hoger dan bij bedrijven zonder verbreding (1,6).

Tabel 2.7 Aandeel vrouwelijke aje bedrijfshoofden en gezinsleden (onbetaald) in totaal van deze groep (%) en totaal aje onbetaald.

	Aandeel Vrouwelijke aje bedrijfshoofden en gezinsleden (in %)			Totaal Aantal onbetaalde aje per bedrijf		
	2013	2020	2023	2013	2020	2023
Totaal MFL-bedrijven	29	29	28	1,7	1,8	1,8
Bedrijven zonder verbreding	24	24	26	1,5	1,4	1,6
Totaal Nederland	25	26	26	1,6	1,6	1,6

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Bedrijven met MFL-activiteiten zijn vaker biologisch (7,7%) in vergelijking met het aandeel biologische bedrijven in Nederland (4% in 2023). Het aandeel biologische bedrijven is zowel bij MFL-bedrijven als in Nederland gestegen (tabel 2.8).

Tabel 2.8 Aandeel biologische bedrijven per jaar

	Aandeel biologisch per jaar		
	2013	2020	2023
Totaal MFL-bedrijven	6	7,1	7,7
Totaal Nederland	2,1	3,5	4

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

3 Boerderijverkoop

3.1 Werkwijze

3.1.1 Definitie en afbakening

Onder boerderijverkoop wordt in de omzetmeting (vanaf de driemeting over 2013) bedoeld op de directe afzet van voedsel- en sierteeltoproducten door een boer of tuinder aan consumenten ('nulschakels'). Boerderijverkoop kan plaatsvinden via boerderijwinkels, kraampjes aan de weg, markten of via bestellingen die consumenten direct bij het agrarische bedrijf plaatsen. Sierteeltoproducten worden in deze meting voor het eerst meegenomen en worden apart behandeld in paragraaf 3.2.3. Op deze manier blijven de cijfers vergelijkbaar met vorige metingen, toen sierteeltoproducten niet werden meegenomen bij gebrek aan informatie. Sinds de 'viermeting' over 2018 is vanwege beschikbare informatie ook de seizoensverkoop van een aantal versproducten langs de weg meegenomen.

In de metingen in 2007, 2009 en 2011 werd een bredere definitie van boerderijverkoop gehanteerd. Vanaf de driemeting in 2013 is er gewerkt met een aangescherpte definitie, waarbij alleen de directe afzet van boeren aan consumenten, catering, instellingen en horeca wordt meegerekend. Leveringen via tussenschakels, zoals (web)winkels of abonnementsdiensten, vallen hier buiten. Door deze wijziging is er in 2013 in de omzetontwikkeling een kleine daling te zien ten opzichte van 2011.

In een afzonderlijke rapportage wordt de agrarische productie ten behoeve van de korte ketens gemonitord. Korte ketens bestaan naast directe verkoop (nulschakels) ook uit agrarische bedrijven met één tussenschakel. Zie van der Meulen et al. (2024) voor de meest recente cijfers over 2023.

3.1.2 Methodiek en bronnen

Om de omzet van boerderijverkoop te bepalen is gebruik gemaakt van informatie uit literatuur, in combinatie met kennis uit de focusgroep, bestaande uit deskundigen en ondernemers. In de focusgroep zijn de ontwikkelingen van boerderijverkoop besproken in jaren 2020-2023. Hierbij zijn inschattingen gedaan omtrent groei of afname in verschillende typen bedrijven in de sector. Ter aanvulling van de focusgroep is literatuuronderzoek uitgevoerd, waarin is gekeken naar trends en ontwikkelingen in de sector, en zijn de cijfers van *Agrarische productie ten behoeve van de korte keten: Een landelijke meting 2023* (Van der Meulen et al., 2024) gebruikt als extra referentie.

3.2 Resultaten

3.2.1 Aantal bedrijven

In tabel 3.1 is de ontwikkeling van boerderijverkoop te zien van 2007 tot en met 2023. In 2023 ligt het aantal bedrijven, dat aan boerderijverkoop doet, lager dan in 2020. Het verschil lijkt niet groot met 2020, maar in deze meting zijn voor het eerst de bedrijven meegeteld die aan huisverkoop doen van producten uit de sector van siergewassen en boomteelt (in totaal 400 bedrijven; zie 3.2.3). Zonder het meetellen van het aantal bedrijven dat aan huisverkoop doet in de siergewassen en boomteeltsector zou het aantal bedrijven met boerderijverkoop 3.460 bedragen (tabel 3.2).

Tabel 3.1 Ontwikkeling aantal bedrijven met boerderijverkoop, 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven	2.850	3.000	3.300	2.720	3.160	3.870	3.860
Waarvan siergewassen en boomteelt	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.	400

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

Tabel 3.2 Schatting van het aantal bedrijven met boerderijverkoop van voedsel van alle afzetkanalen, 2018, 2020 en 2023

Afzetkanaal	Subcategorie (naar omzet)	Aantal 2018	Aantal 2020	Aantal 2023
Langs de weg	Klein	650	1.100	750
	Groot	600	650	650
Op de markt	Boeren	100	100	100
Boerderijwinkel	Klein	500	600	450
	Middel	600	750	950
	Groot	150	170	190
Levering aan huis		400	500	370
Totaal		3.160	3.870	3.460

Bron: Van der Meulen et al. (2019, 2022 en 2025).

In 2020 is er een relatief grote toename gezien van het aantal bedrijven dat aan boerderijverkoop deed; 700 bedrijven meer dan in 2018. Met name de kleine kraampjes langs de weg zijn in 2020 tijdens de coronapandemie toegenomen ten opzichte van 2018 (tabel 2.3).

In 2023 is er ten opzichte van 2020 in totaal een afname van het aantal bedrijven dat aan boerderijverkoop van voedsel doet. Per subcategorie is te zien dat het grootste deel van deze afname te wijten is aan de afname van kleine boerderijkraampjes langs de weg (-350) (tabel 3.2). Daarnaast is er een afname van de kleine boerderijwinkels (-150). Naast afname is er ook toename in bedrijven die aan boerderijverkoop doen: het aantal middelgrote (+200) en grote (+20) boerderijwinkels is toegenomen. Een deel van de in 2020 kleine boerderijwinkels is doorgegroeid naar middelgrote boerderijwinkels en een deel van de in 2020 middelgrote boerderijwinkels is doorgegroeid naar grote boerderijwinkels (tabel 3.4 en 3.5).

Al met al heeft de groei in het aantal kleine boerderijkraampjes langs de weg, die ontstond tijdens de coronapandemie in 2020 - een groei van 75% ten opzichte van 2018 - zich niet doorgezet. Een deel van de deze kraampjes is weer gestopt door de financiële druk op het resultaat. Hierdoor is er in 2023 ten opzichte van 2020 een afname van het aantal bedrijven dat aan boerderijverkoop van voedsel doet.

3.2.2 Omzetontwikkeling en trends

Naast het aantal bedrijven is er gekeken naar omzet van boerderijverkoop. De totale omzet van boerderijverkoop zonder huisverkoop van siergewassen en boomteelt is in 2023 geschat op € 460 miljoen; een stijging van 24% ten opzichte van 2020 (tabel 3.4 en 3.5). Met het meetellen van de voor het eerst meegenomen sector siergewassen en boomteelt komt de totale omzet van boerderijverkoop in 2023 neer op € 595 miljoen (tabel 3.3).

Tabel 3.3 Ontwikkeling aantal bedrijven met boerderijverkoop en bijhorende omzet in mln. euro, 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven	2.850	3.000	3.300	2.720	3.160	3.870	3.860
Omzet (in mln. euro)	89	128	147	142	271	370	595

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

De omzetgegevens per subcategorie over 2020 zijn weergegeven in tabel 3.4. Deze tabel toont het aantal bedrijven, de omzet per bedrijf per subcategorie en de totale omzet per subcategorie, uitgedrukt in miljoen euro. Zoals hiervoor aangegeven was er in 2020 een sterke toename van boerderijverkoop door de coronapandemie, met pieken in omzet en groei van het aantal verkooppunten, met name bij kleine verkooppunten langs de weg. Ook de omzet per bedrijf is gestegen, waarbij grote kramen langs de weg (+20%), boerenmarkten (+10%) en boerderijwinkels (+20%) grotere omzetstijgingen lieten zien. De totale omzet van boerderijverkoop werd voor 2020 ingeschat op € 370 miljoen.

Tabel 3.4 Schatting van het aantal bedrijven en de omzet van alle afzetkanalen, 2020

Afzetkanaal	Subcategorie	Aantal	Omzet per bedrijf	Totale omzet bedrijven afgerond in mln. euro
Langs de weg	Klein	1.100	5.000	6
	Groot	650	115.000	75
Op de markt	Boeren	100	140.000	14
Boerderijwinkel	Klein	600	55.000	33
	Middel	750	180.000	135
	Groot	170	480.000	82
Levering aan huis		500	50.000	25
Totaal		3.870		370

In tabel 3.5 staan de omzetgegevens van 2023 per subcategorie. Een flinke inflatiestijging heeft de omzetontwikkeling in de boerderijverkoop in de periode 2020-2023 aanzienlijk beïnvloed. De inflatie van 2023 ten opzichte van 2020 bedroeg circa 17%. Ten opzichte van 2020 is er een daling te zien in omzet in kleine boerderijverkoop langs de weg. Ondanks de afname in het aantal bedrijven dat doet aan levering aan huis, is de omzet van de bedrijven die overbleven gestegen met meer dan de inflatie.

Per vorm van boerderijverkoop wordt hieronder toegelicht hoe de omzetontwikkeling voor het type boerderijverkoop is verlopen en waar de omzetontwikkeling tussen 2018 en 2023 aan toe te schrijven is.

Tabel 3.5 Schatting van het aantal bedrijven en de omzet van alle afzetkanalen, 2023

Afzetkanaal	Subcategorie	Aantal	Omzet per bedrijf	Totale omzet bedrijven afgerond in mln. euro
Langs de weg	Klein	750	5.500	4
	Groot	650	135.000	88
Op de markt	Boeren	100	170.000	17
Boerderijwinkel	Klein	450	60.000	27
	Middel	950	200.000	190
	Groot	190	575.000	109
Levering aan huis		370	65.000	24
Totaal		3.460		460

Boerderijverkoop langs de weg

In 2018 waren er 650 bedrijven met een klein stalletje langs de weg en 600 bedrijven met een grotere kraam (veelal tijdelijke kramen met seizoensgebonden producten zoals aardbeien, asperges en kersen). In 2020 nam het aantal bedrijven met een klein stalletje langs de weg toe tot 1.100: een toename van 75% ten opzichte van 2018. Het aantal bedrijven met grotere kramen langs de weg nam ten opzichte van 2018 in 2020 licht toe tot 650 (8%). Uit de focusgroep kwam naar voren dat de toename in 2020 van het aantal bedrijven met een stalletje langs de weg, ten opzichte van 2018, van 75% te wijten is aan consumenten die in de lockdownperiode meer tijd hadden en meer bereid waren om verse en ruwe producten te kopen en te bereiden. In 2023 is ten opzichte van 2020 het aantal stalletjes weer met 35% afgenomen; de piek in het aantal kleine stalletjes, die voortkwamen uit de coronapandemie, is weer afgezwakt. De meeste van de in 2020 nieuw ontstane stalletjes zijn opgeheven, een klein deel daarvan is blijven bestaan in 2023. Ten opzichte van 2018 is er een lichte toename in het aantal kleine stalletjes langs de weg te zien van 15%.

De omzet per bedrijf bij de kleine stalletjes bedroeg in 2018 en 2020 gemiddeld € 5.000 en steeg in 2023 naar € 5.500; een lichte stijging die achterblijft op de inflatie. Ondanks de stijging in omzet per stalletje langs de weg, daalde de totale omzet van € 5,5 miljoen in 2020 tot € 4 miljoen in 2023; een afname van 25% die toe is te schrijven aan de afname van kleine stalletjes langs de weg. Bij de grotere kramen lag de jaaromzet in 2018 op gemiddeld € 97.000 per kraam; de omzet steeg tot € 115.000 in 2020 en € 135.000 in 2023. De grotere kramen haalden in 2023 een totale omzet van € 88 miljoen; ten opzichte van 2020 is dat een stijging in totale omzet van 17% en toe te schrijven aan prijsstijgingen in lijn met de inflatie.

Uit de sessie van de focusgroep kwam naar voren dat in recente jaren een toename is te zien van verkoopautomaten langs de weg, als alternatief voor traditionele kleine verkooppunten. Dit heeft ervoor gezorgd dat het aantal kleine verkooppunten niet nog verder afnam. Deze automaten garanderen een constante productaanvoer en sluiten aan op de vraag van consumenten naar gemak en directe beschikbaarheid van producten. Voor de boer is de verkoopautomaat een veiliger optie dan het traditionele stalletje, waar de kans op diefstal groter is.

Boerenmarkten

Het aantal bedrijven dat producten op boerenmarkten verkocht bleef stabiel tussen 2018 en 2023 (circa 100 bedrijven). Bedrijven die hun eigen product aanbieden op de markt komen vooral uit de biologische sector. De gemiddelde jaaromzet van de boerenmarkt steeg per bedrijf met 25% in 2023 ten opzichte van 2020 en met 38% ten opzichte van 2018. Een deel van de omzetstijging is te danken aan prijsstijgingen in lijn met de inflatie, het andere deel laat een grotere vraag zien. De totale omzet van boerenmarkten groeide hierdoor naar € 17 miljoen in 2023.

Boerderijwinkels

Binnen het segment boerderijwinkels maken we onderscheid naar omzetklassen klein, middel en groot. Het aantal kleine boerderijwinkels nam met 20% toe in 2020 ten opzichte van 2018, maar nam weer af in 2023 met 25% ten opzichte van 2020, naar ongeveer 450 bedrijven (tabel 3.4 en 3.5). Uit de focusgroep komt naar voren dat een aantal van de kleine boerderijwinkels groter wordt (en mee worden geteld als middelgrote boerderijwinkels) of verdwijnen vanwege financiële levensvatbaarheid. Kleine winkels draaiden gemiddeld rond de € 60.000 omzet in 2023. Uit de focusgroep komt naar voren dat winkels met minder dan € 100.000 omzet vaak niet meer rendabel zijn vanwege stijgende inflatie, hogere personeelskosten en een dalende vraag sinds de piek tijdens de coronapandemie.

De groep middelgrote boerderijwinkels is aanzienlijk in aantal toegenomen met een stijging van ongeveer 25% tussen 2020 en 2023 naar 950 (tabel 3.4 en 3.5). De toename in aantallen komt voornamelijk omdat kleinere bedrijven zijn gegroeid in omzet. De middelgrote winkels genereren jaarlijks tussen de € 100.000 en € 400.000 omzet met gemiddeld € 200.000 in 2023. De gemiddelde jaaromzet van middelgrote boerderijwinkels blijft in 2023 ten opzichte van 2020 achter bij de gemiddelde inflatiestijging. Door de toename van het aantal boerderijwinkels is de totale omzet van middelgrote boerderijwinkels in 2023 gegroeid naar ongeveer € 190 miljoen, dat is aanzienlijk hoger dan de € 90 miljoen in 2018 en de € 135 miljoen in 2020.

De groep grote boerderijwinkels is ook in aantal toegenomen, maar groeide minder hard dan de middelgrote boerderijwinkels. De groei bedroeg 13% in 2020 ten opzichte van 2018 en 12% in 2023 ten opzichte van 2020 tot 190 grote boerderijwinkels. De toename komt met name uit de groei van middelgrote boerderijwinkels die doorschuiven naar de groep grote boerderijwinkels. Grote boerderijwinkels lieten de sterkste groei onder de boerderijwinkels zien in jaaromzet per bedrijf, van gemiddeld € 400.000 in 2018 naar € 480.000 in 2020 (+20%) en € 575.000 in 2023 (+20% ten opzichte van 2020). De groei van de gemiddelde jaaromzet van grote boerderijwinkels overstijgt hiermee de inflatie van de afgelopen drie jaar met circa 17%. De totale omzet van grote boerderijwinkels was € 110 miljoen in 2023; ten opzichte van 2020 was er een totale omzetgroei van 34% en ten opzichte van 2018 een groei van 82%.

Levering aan huis

Levering van eigen producten aan huis kende in 2020 een piek in het aantal bedrijven, met een toename van 25% ten opzichte van 2018. De piek zwakte na 2020 weer af. In 2023 lag het aantal bedrijven dat aan huis leverde op 370; een afname van circa 25% ten opzichte van 2020. De gemiddelde jaaromzet van levering

aan huis, tussen 2018 en 2020, bleef stabiel op € 50.000 per bedrijf, maar steeg naar gemiddeld € 65.000 per bedrijf in 2023; een toename van 30% ten opzichte van 2020. De totale omzet van levering aan huis in 2023 kwam uit op € 24 miljoen; een toename van 20% ten opzichte van 2018 en een afname van 4% ten opzichte van 2020.

Samenvatting boerderijverkoop

Bij een inflatie van circa 17% is de omzet per winkel/bedrijf tussen 2020 en 2023 feitelijk alleen gestegen bij boerenmarkten (25%), grote boerderijwinkels (20%) en levering aan huis (30%). De rest heeft de inflatie n t kunnen volgen (grote stal langs de weg) of niet kunnen volgen, wat per saldo een omzetkrimp oplevert.

Over de gehele sector gezien is de omzet van voedsel via boerderijverkoop in 2023 ten opzichte van 2020 toch gestegen, ook al konden niet alle segmenten de inflatie bijhouden en daalde het totaal aantal bedrijven met huisverkoop. De omzetstijging komt door een verschuiving van bedrijfsgroottes. Er zijn ten opzichte van 2020 veel kleinere boerderijverkooppunten gestopt, maar er zijn flink meer middelgrote boerderijwinkels (+25%) en grote boerderijwinkels (+15%) bijgekomen.

Doordat de kleinere verkooppunten met een lage omzet zijn gestopt en de omzet niet met de inflatie is meegegroeid, is een omzetkrimp te zien bij deze kleinere bedrijven. De grotere boerderijwinkels nemen in aantal toe en stijgen in omzet boven de inflatie uit.

3.2.3 Huisverkoop siergewassen en boomteelt

Onder huisverkoop siergewassen en boomteelt wordt de directe verkoop van producten van siergewassen en boomteelt bedoeld. Hieronder vallen bloembollen, boomkwekerijproducten, pot- en perkplanten en snijbloemen die direct verkocht worden aan consumenten, zonder tussenhandelaren of detailhandelaren. Boerderijverkoop van siergewassen en boomteeltproducten vindt, net als andere boerderijverkoop, plaats via boerderijwinkels, marktkraampjes, online platforms of zelfoogstsystemen zoals pluktuinen.

Aantal bedrijven siergewassen en boomteelt

Er zijn in totaal 3.678 bedrijven met boomteelt en sierteelt, waarvan 400 (11%) aan huisverkoop doen zonder tussenschakel (CBS-Landbouwtelling). Zoals in tabel 3.6 aangegeven doet van de pot- en perkplantenbedrijven 15% aan huisverkoop, terwijl dit percentage bij bloembollenbedrijven 8% is. Het aantal boomkwekerij- en snijbloembedrijven zit op respectievelijk 10% en 11% met bedrijven die aan huisverkoop doen.

Tabel 3.6 Aantal bedrijven met boomteelt en sierteelt en huisverkoop in 2023

Vorm	Totaal aantal bedrijven	Aantal bedrijven met huisverkoop	Aandeel huisverkoop
Bloembollen	563	45	8%
Boomteelt	1.648	170	10%
Pot- en perkplanten	652	100	15%
Snijbloemen	815	85	11%

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Omzetinschatting huisverkoop siergewassen en boomteelt

Net als bij het aantal bedrijven met huisverkoop ligt de omzet van huisverkoop in siergewassen en boomteelt het hoogst bij de pot- en perkplanten, gevolgd door huisverkoop bij snijbloembedrijven en boomkwekerijen (tabel 3.6). Uit de focusgroep blijkt dat pot- en perkplantbedrijven en boomkwekerijen, die aan huisverkoop doen, dat relatief groot en professioneel aanpakken met bijvoorbeeld grotere webwinkels en een eigen bezorgservice. In tabel 3.7 is te zien dat de totale standaardomzet van alle pot- en perkplantbedrijven, die aan huisverkoop doen, op € 172 miljoen ligt; hiervan komt gemiddeld 40% uit huisverkoop. Bij boomkwekerijen ligt de totale omzet van bedrijven die aan huisverkoop doen op € 44 miljoen; daarvan komt € 14 miljoen uit huisverkoop (30%). Voor snijbloemen ligt de totale omzet van bedrijven die aan huisverkoop

doen op € 149 miljoen en ligt de omzet uit huisverkoop op € 45 miljoen (30%). Zoals genoemd ligt de huisverkoop van bloembollen lager dan in de andere sectoren met een totale omzet van € 54 miljoen van alle bedrijven die aan huisverkoop doen, waarvan € 11 miljoen omzet uit huisverkoop (20%).

Tabel 3.7 Schatting van het aantal bedrijven met siergewassen en boomteelt met huisverkoop en omzet, 2023

Sector	Aantal bedrijven met huisverkoop	Totale standaardomzet bedrijven (in mln. euro)	Gemiddelde jaaromzet huisverkoop per bedrijf (in mln. euro)	Totale omzet huisverkoop (in mln. euro)
Bloembollen	45	54	0,24	11
Boomteelt	170	44	0,08	14
Pot- en perkplanten	100	172	0,67	68
Snijbloemen	85	149	0,51	43
Totaal siergewassen en boomteelt	400			135

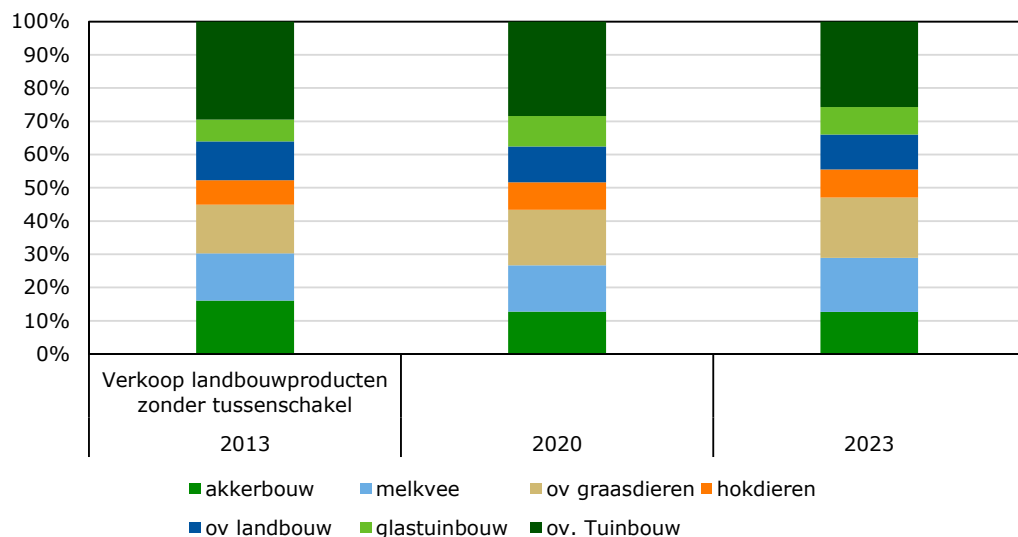
Bron: Wageningen University & Research.

Op basis van deze inschatting komt de totale omzet van huisverkoop van siergewassen en boomteelt in 2023 op € 135 miljoen.

3.2.4 Boerderijverkoop structuurkenmerken

In deze paragraaf worden op basis van gegevens uit de CBS-Landbouwtelling een aantal structuurkenmerken gepresenteerd: verdeling over bedrijfstypen, provincies, leeftijd en opvolging, arbeidsinzet en aandeel biologische landbouw. In de analyse worden veelal de cijfers van 2013, 2020 en 2023 gepresenteerd. Het jaar 2016 is erbuiten gelaten omdat in die telling de vraag naar deelname aan verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling niet is voorgelegd aan rechtspersonen (bv's). Hierdoor geven de cijfers van 2016 een ondervertegenwoordiging van het aantal bedrijven met multifunctionele landbouw.

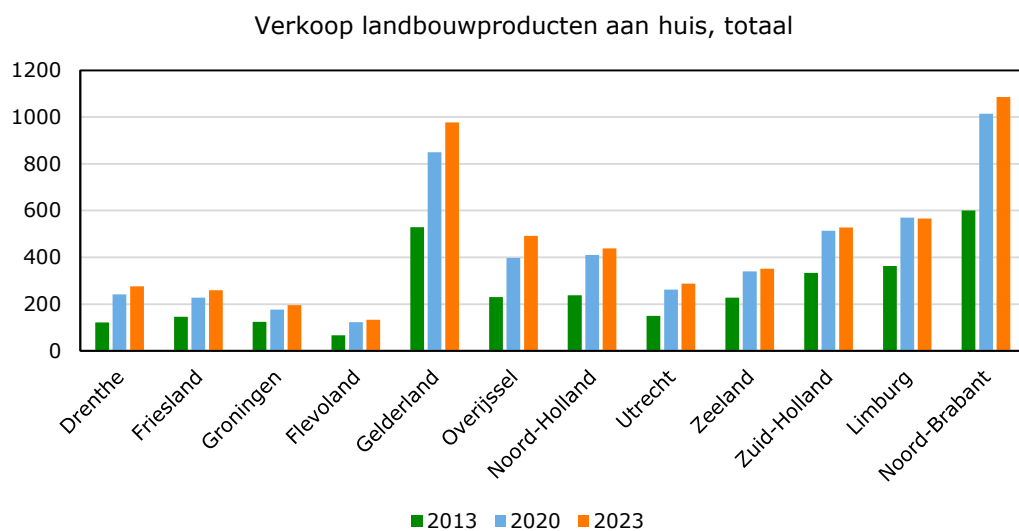
Als we kijken naar bedrijfstypen, dan zien we dat de directe afzet van een boer of tuinder aan consumenten vooral speelt in de sector 'overige tuinbouw' (26% in 2023). Hierna volgt de sector 'overige graasdieren' (18%) en 'melkveehouderij' (16%). In de glastuinbouw en intensieve veehouderij worden de minste producten zonder tussenschakels geleverd.

Figuur 3.1 Verdeling boerderijverkoop over bedrijfstypen

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

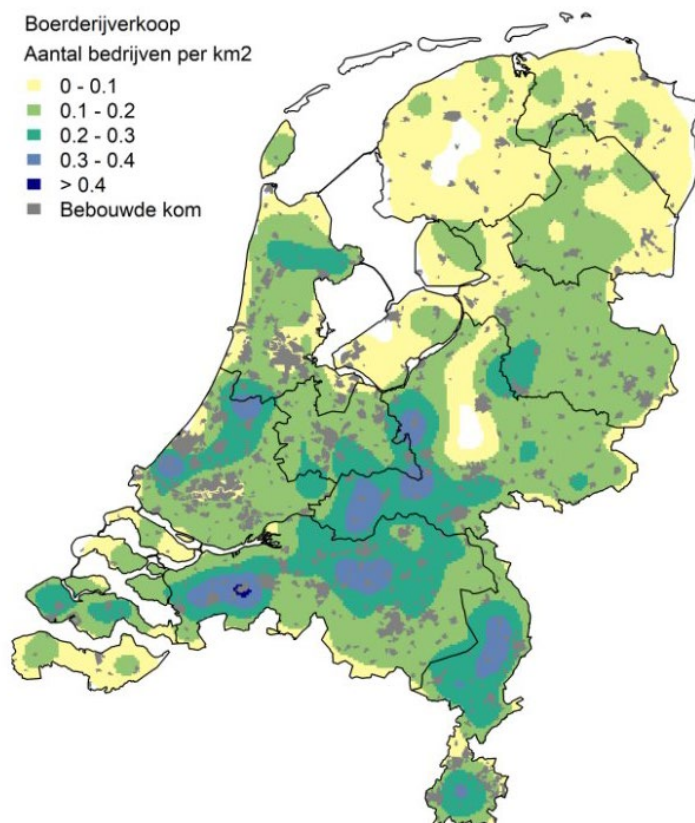
In figuur 3.2 en 3.3 is de verdeling van het aantal agrarische bedrijven te zien dat aan huisverkoop doet over de verschillende provincies.

Figuur 3.2 Verdeling aantal boerderijen met boerderijverkoop per provincie

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

De verkoop van landbouwproducten, rechtstreeks aan consumenten, is het hoogst in de provincies Noord-Brabant (1.086 bedrijven in 2023) en Gelderland (978 bedrijven). Hierna volgen de provincies Limburg, Zuid-Holland, Overijssel en Noord Holland. In deze provincies zitten ook de grootste concentraties van boerderijwinkels per km² (figuur 3.3.) De provincies Flevoland en Groningen tellen in 2023 de minste bedrijven met boerderijverkoop (figuur 3.2). Tussen 2013 en 2023 is in alle provincies een toename te zien van het aantal agrarische bedrijven met directe verkoop aan de consument.

Figuur 3.3 Verdeling aantal bedrijven met boerderijverkoop, 2023

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Uit tabel 3.8 volgt dat er een algemene trend is van vergrijzing binnen de landbouwsector, waarbij het aandeel jongere ondernemers afneemt op bedrijven met directe boerderijverkoop. Tegelijkertijd is er een stijging te zien in het percentage bedrijven met een opvolger en een toenemende professionalisering door de groei van het aantal rechtspersonen. Ten opzichte van de landelijke cijfers van bedrijven in alle MFL-takken is het aandeel bedrijven met bedrijfshoofden jonger dan 51, vergelijkbaar (totaal MFL 28%) en het percentage met opvolger lager (totaal MFL 33%) (zie hoofdstuk 2).

Tabel 3.8 Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%) rechtstreekse verkoop landbouwproducten aan huis

	2020	2023
Jonger dan 51 jaar	31	29
Met opvolger	25	28
Zonder opvolger	36	33
Rechtspersoon	9	11

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Onderstaande tabel toont de arbeidsinzet op bedrijven met rechtstreekse verkoop aan consumenten zonder tussenschakel in de jaren 2020 en 2023. Het totaal aantal arbeidsjaren per bedrijf is licht gestegen; van 3,8 naar 3,9. Ongeveer 47% van deze arbeidsinzet bestaat uit onbetaalde arbeid, wat constant is gebleven in beide jaren. Het percentage vrouwelijke onbetaalde arbeid is iets gedaald; van 31% naar 30%. Dit duidt op een stabiele arbeidsstructuur met een constante verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid en in de genderverdeling. Het percentage vrouwelijk onbetaald is hoger dan op alle bedrijven met MFL-activiteiten (28%; zie hoofdstuk 2).

Tabel 3.9 Arbeidsinzet op bedrijven met rechtstreekse verkoop aan de consument zonder tussenschakel

Arbeidsinzet op bedrijven met rechtstreekse verkoop aan consument, zonder tussenschakel		
	2020	2023
totaal aje per bedrijf	3,8	3,9
w.v. onbetaald (%)	47	47
aantal onbetaalde aje	1,8	1,8
w.v. vrouwelijk (%)	31	30

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Het aandeel biologische bedrijven met directe boerderijverkoop is licht gestegen tot 11% in 2023. Dit aandeel ligt hoger dan het gemiddelde voor alle bedrijven met multifunctionele landbouw (7,7%) en totaal Nederland (4%) (zie hoofdstuk 2).

Tabel 3.10 Aandeel biologische bedrijven met boerderijverkoop

Aandeel biologisch per jaar		
	2020	2023
Rechtstreekse verkoop aan consument, zonder tussenschakel	10,4	10,8

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Naast het hebben van bijvoorbeeld een boerderijwinkel, kunnen agrarische ondernemers ook nog andere verbredingsactiviteiten uitvoeren. Onderstaande tabel toont een groei in het aantal bedrijven met verbredingsactiviteiten, naast rechtstreekse verkoop aan consumenten zonder tussenschakel: met name in agrotourisme, boerderijeducatie en natuurbeheer. Van 2020 tot 2023 zijn de aantallen in deze sectoren toegenomen, wat wijst op een toenemende diversificatie van agrarische bedrijven. Ook het aantal bedrijven in agrarische kinderopvang en zorgboerderijen is gestegen.

Tabel 3.11 Aantal bedrijven met andere multifunctionele activiteiten op bedrijven met rechtstreekse verkoop aan de consument.

Aantal bedrijven met andere verbredingsactiviteiten op bedrijven met rechtstreekse verkoop aan consument, zonder tussenschakel		
	2020	2023
Agrarische kinderopvang	24	34
Agrotourisme	517	686
Boerderij educatie	392	537
Natuurbeheer	900	1.191
Zorgboerderij	224	238

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

3.3 Conclusies

De effecten van de coronapandemie zijn duidelijk te zien in de omzetontwikkeling van boerderijverkoop tussen 2018 en 2023. Door de beperkingen die volgden uit de coronapandemie, hadden consumenten meer tijd en waren ze meer bereid om ruwe producten te kopen en te bereiden. Hierdoor was er in 2020 een flinke toename in kleine stalletjes langs de weg te zien. Deze piek hield geen stand na de pandemie en het aantal kleine stalletjes langs de weg zakte weer terug naar het niveau van vóór de pandemie. Een deel van de kleine verkooppunten is overgegaan tot het plaatsen van verkoopautomaten, wat ervoor heeft gezorgd dat het aantal kleine verkooppunten niet nog verder afnam.

Naast de pandemie had de toenemende inflatie effect op de omzetontwikkeling van boerderijverkoop. Boerenmarkten en grote boerderijwinkels hebben de prijsstijgingen in lijn met inflatie kunnen doorvoeren, zodat hun omzet steeg. De rest van de boerderijverkoop heeft de inflatie n t kunnen volgen, zoals de grote kraam langs de weg, of net niet, zoals de kleine stalletjes langs de weg die als gevolg van de inflatie in totale omzet zijn gekrompen. De totale omzet voor directe verkoop van voedsel is in 2023 ten opzichte van 2020 toch gestegen, ondanks dat het totaal aantal bedrijven, dat aan huisverkoop doet, is gedaald. De omzetstijging komt door een verschuiving van bedrijfsgroottes. Er zijn ten opzichte van 2020 veel kleinere boerderijverkooppunten gestopt, maar er zijn flink meer middelgrote boerderijwinkels (+25%) en grote boerderijwinkels (+15%) bijgekomen.

Voor het eerst is er ook gekeken naar de omzet van siergewassen en boomteelt, bestaande uit bloembollen, boomteelt, pot- en perkplanten en snijbloemen. Huisverkoop speelt met name in de pot- en perkplanten een grotere rol, met 15% van de bedrijven die aan huisverkoop doet. De totale omzet van siergewassen en boomteelt komt uit op   135 miljoen in 2023.

4 Recreatie

4.1 Werkwijze

4.1.1 Definitie en afbakening

Voor de omzetmeting 2023 (zesmeting) hanteren we, net als in eerdere metingen, de benaming 'verblijfs- en dagrecreatie'. Onder verblijfsrecreatie scharen we boerderijcampings, vakantiehuisjes, groepsaccommodaties en Bed & Breakfasts (B&B's). Onder dagrecreatie worden de ontvangst van bezoekers en de verhuur van recreatiegoederen meegenomen. Voor de benaming verblijfs- en dagrecreatie is al tijdens de nulmeting in 2007 besloten omdat deze termen ook in de praktijk worden gebruikt.

Onze benaming wijkt daarmee enigszins af van die in de Landbouwtelling, want daarin wordt sinds 2009 gesproken van 'Agrotoerisme; verblijfs- en dagtoerisme'. Dit was een kleine aanpassing van de definitie die de Landbouwtelling in 2007 hanteerde (met bijbehorende activiteiten):

'Verblijfsrecreatie - camping, zomerhuisjes, groepsaccommodatie, Bed & Breakfast. Ontvangst bezoekers - bijvoorbeeld rondleiding, museum, educatie⁴, café en restaurant. Verhuur recreatiegoederen - bijvoorbeeld kano's, recreatiedieren (paarden, huifkartochten) of andere recreatieve voorzieningen.'

Hoewel de benaming dus niet helemaal overeenkomt met de definitie die wij hanteerden, gaat het in wezen om dezelfde activiteiten.

4.1.2 Methodiek en bronnen

Net als bij de vorige omzetmetingen is voor het bepalen van de omzet van recreatie gebruik gemaakt van informatie uit literatuur, in combinatie met input uit de focusgroep, bestaande uit deskundigen en ondernemers. In de focusgroep zijn de ontwikkelingen van recreatie besproken in de jaren 2020-2023. Hierbij zijn inschattingen gedaan omtrent groei of afname op verschillende typen bedrijven in de sector. Er is gekeken naar verblijfsrecreatie (boerderijcampings, B&B's, huisjes/appartementen en groepsaccommodaties) en dagrecreatie (sport, spel, cursussen, verhuur recreatiegoederen en horeca). In de literatuur is er gekeken naar trends en ontwikkelingen in de sector.

4.2 Resultaten Recreatie

4.2.1 Aantal bedrijven

In tabel 4.1 staat de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven dat een vorm van recreatie aanbiedt. Tussen 2007 en 2020 is een gestage groei te zien in het aantal agrarische bedrijven dat een recreatietak heeft. Tussen 2020 en 2023 bleef het aantal bedrijven met recreatie nagenoeg gelijk met 3.250 bedrijven (+50); een toename van ongeveer 1,5%.

Tabel 4.1 Ontwikkeling aantal bedrijven met recreatie

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven	2.432	2.240	2.884	2.777	3.140	3.200	3.250

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

⁴ 'Educatie' was in 2007 dus nog nadrukkelijk onderdeel van de definitie die de Landbouwtelling van recreatie hanteerde, maar dit was niet langer het geval in de definitie uit 2009. In onze metingen is educatie altijd als aparte activiteit benoemd.

In tabel 4.2 is te zien dat de lichte toename van 1,5% tussen 2020 en 2023 met name komt door de toename van verblijfsrecreatie. Omdat een aantal bedrijven meerdere vormen van dag- en/of verblijfsrecreatie aanbiedt, blijft de toename beperkt tot 50 bedrijven. Verblijfsrecreatie kende tussen 2020 en 2023 een groei van 4%, die is toe schrijven aan de verblijfsrecreatietak 'verhuur van huisjes/appartementen op het agrarisch bedrijf'. Dagrecreatie is toegenomen met slechts 0,7%. De lichte toename bij dagrecreatie tussen 2020 en 2023 komt door een kleine toename van horeca en vergader- en ontvangstruimtes. De andere recreatievormen blijven gelijk. Daarnaast verdwijnen er bedrijven uit de omzetsmeting doordat ze stoppen met hun agrarische tak en waardoor ze niet langer als MFL-bedrijf worden meegerekend.

Tabel 4.2 Aantal bedrijven met boerderijrecreatie per recreatievorm in 2020 en 2023

Vorm	2020	2023
Verblijfsrecreatie	1.970	2.050
Boerderijcamping	685	685
B&B	380	380
Huisjes/appartementen	525	605
Groepsaccommodaties	380	380
Dagrecreatie	2.020	2.035
Sport, spel, cursussen	350	350
Verhuur recreatiegoederen	470	470
Horeca (inclusief kookworkshops)	500	505
Vergader/ontvangst	700	710
Totaal	3.200 a)	3.250 a)

a) Een aantal bedrijven biedt meerdere vormen van dag- en/of verblijfsrecreatie.

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

4.2.2 Omzetontwikkeling en trends

Om de omzet te bepalen van de verschillende sectoren in verblijfsrecreatie en dagrecreatie, is er met de focusgroep gekeken naar de bezettingsgraad, de prijs per eenheid, het aantal seizoensdagen en de grootte van de accommodatie (het aantal eenheden dat kan verblijven). In tabel 4.3 is de totale omzetontwikkeling van recreatie op boerderijen te zien.

Tabel 4.3 Ontwikkeling aantal bedrijven met recreatie en bijhorende omzet in mln. euro, 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven	2.432	2.240	2.884	2.777	3.140	3.200	3.250
Omzet (in mln. euro)	92	121	156	151	221	138	362

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

Het valt op dat de omzet van recreatie op boerderijen binnen de landbouwtelling een grote groei heeft doorgemaakt, zowel ten opzichte van het coronajaar 2020 als ten opzichte van 2018. In 2023 is de totale omzet geschat op € 362 miljoen. Door de coronapandemie in 2020 is er dat jaar een flinke omzetsdaling te zien ten opzichte van 2018 (-37%). In 2023 was er een krachtig herstel met een geschatte omzet van € 362 miljoen, ruim anderhalf keer meer dan in 2020 en een stijging van bijna 65% ten opzichte van 2018. In tabel 4.4 staat de omzetinschatting van 2020 en 2023 per recreatievorm weergegeven. Verblijfsrecreatie is met een aandeel in de omzet van circa 70% de belangrijkste vorm.

Tabel 4.4 Aantal bedrijven met boerderijrecreatie per recreatievorm en bijhorende omzet in mln. euro, 2020 en 2023

Vorm	Aantal bedrijven		Gem. Omzet (in euro's)		Totale omzet (in mln. euro)	
jaar	2020	2023	2020	2023	2020	2023
Verblijfsrecreatie					103	260
Boerderijcamping	685	685	46.000	80.000	32	54
B&B	380	380	43.000	80.000	16	30
Huisjes/appartementen	525	605	90.000	108.000	47	65
Groepsaccommodaties	380	380	22.000	292.000	8	111
Dagrecreatie					35	102
Sport, spel, cursussen	350	350	31.000	90.000	11	31
Verhuur recreatiegoederen	470	470	13.000	25.000	6	12
Horeca (inclusief kookworkshops)	500	505	24.000	255.000	12	36
Vergader/ontvangst	700	710	8.000	33.000	6	23
Totaal	3.200 a)	3.250 a)			138	362

a) Meerdere bedrijven bieden meerdere vormen van dag- en/of verblijfsrecreatie aan.

Bron: Van er Meulen et al. (2022 en 2025).

De omzet van verblijfsrecreatie ligt in 2023 anderhalf keer hoger dan in 2020. Ook dagrecreatie is flink toegenomen in 2023 ten opzichte van 2020 (bijna verdubbeld). De omzetontwikkeling heeft te maken met het aantal plaatsen of personen waar ruimte voor is, de bezettingsgraad, seizoensdagen en prijsstijgingen in lijn met de inflatie.

De omzet van verblijfsrecreatie in 2023 is gestegen door met name een toename van de bezettingsgraad en prijsstijgingen in lijn met de inflatie. Ook bij dagrecreatie is er een hogere omzet te zien door prijsstijgingen die de inflatie volgen, door toename van de bezettingsgraad en door groei van de recreatietak in het aantal plaatsen dat wordt aangeboden. Per recreatievorm is in de volgende subparagrafen uitgelegd waar de omzetontwikkeling aan te danken is.

4.2.2.1 Omzetontwikkeling verblijfsrecreatie

Om de omzetontwikkeling van verblijfsrecreatie te bepalen, bestaande uit campings, groepsaccommodaties, huisjes/appartementen en B&B's, is er gebruik gemaakt van informatie uit literatuur, in combinatie met kennis uit de focusgroep, bestaande uit deskundigen en ondernemers. In de focusgroep zijn de ontwikkelingen besproken in de periode 2020-2023. Hierbij zijn inschattingen gedaan omtrent groei of afname in verschillende typen bedrijven in de sector. Ter aanvulling van de focusgroep is er een literatuuronderzoek gedaan, waarin is gekeken naar trends en ontwikkelingen in de sector. De omzet wordt bepaald door factoren zoals het aantal campingplaatsen, het aantal seizoensdagen, de bezettingsgraad en de overnachtingsprijs. Door deze elementen met elkaar te vermenigvuldigen wordt de gemiddelde jaaromzet per bedrijf in de sector berekend. De totale omzet van de sector wordt vervolgens vastgesteld door het totaal aantal bedrijven te vermenigvuldigen met de gemiddelde jaaromzet per bedrijf.

Campings

Het aantal agrarische bedrijven met een camping neemt sinds 2018 licht af. In 2018 waren er 720 bedrijven die een boerderijcamping hadden, wat daalde naar 685 in 2020 en stabiel bleef tot 2023. De omzet van boerderijcampings in 2023 is juist toegenomen ten opzichte van 2018. De jaaromzet per bedrijf met boerderijcampings lag in 2018 op gemiddeld € 46.000; dat bleef gelijk in 2020 en steeg naar gemiddeld € 80.000 in 2023. De totale omzet van de boerderijcampings lag op € 33 miljoen in 2018 en daalde naar € 32 miljoen in 2020 vanwege de coronapandemie en steeg vervolgens naar € 54 miljoen in 2023.

Het aantal campingplaatsen is ten opzichte van 2018 redelijk stabiel gebleven. In 2018 lag het gemiddeld aantal plaatsen per boerderijcamping op 25; dat bleef stabiel in 2020 (25) en steeg licht naar 28 plaatsen in 2023.

Het aantal seizoensdagen speelde in de omzetontwikkeling van boerderijcampings in 2020 een rol door de coronapandemie, waardoor het van (standaard) 210 dagen per jaar daalde naar 135 dagen per jaar. In 2023 was het aantal seizoensdagen weer terug op 210.

De bezettingsgraad van de campings toont een interessant patroon. In 2018 was de bezettingsgraad 35%, maar door de pandemie en de verhoogde vraag naar binnenlandse vakanties steeg dit percentage in 2020 naar 55%. In 2023 nam de bezettingsgraad weer iets af naar 45%; ten opzichte van 2018 alsnog een lichte stijging in bezettingsgraad.

De prijs per plaats op boerderijcampings steeg van € 25 in 2018 naar € 30 in 2023 en lag hiermee in lijn met de inflatie.

De daling van het aantal seizoensdagen in 2020 door de coronapandemie van 210 naar 135 werd gecompenseerd door een verhoogde bezettingsgraad in 2020, waardoor de jaaromzet per bedrijf in 2020 gelijk bleef ten opzichte van 2018. In 2023 nam de bezettingsgraad ten opzichte van 2020 met 10% af, maar de jaaromzet per bedrijf lag desalniettemin 74% hoger. De stijging in jaaromzet van boerderijcampings kwam, doordat het aantal seizoensdagen zich weer herstelde naar 210, door een stijging in prijs per overnachting in lijn met de inflatie en doordat het aantal plaatsen per camping licht toenam.

B&B

Hoewel het totale aantal B&B's in het algemeen in Nederland is toegenomen (kvk, 2024), blijft het aantal agrarische bedrijven met een B&B van 2018 tot 2023 stabiel; op 380. Uit de focusgroep komt naar voren dat er naast een toename van agrarische bedrijven met een B&B, ook bedrijven stoppen met hun agrarische tak en op deze manier niet meer worden meegeteld als MFL-bedrijf. De jaaromzet per agrarische B&B is ten opzichte van 2018 gestegen met 29%. In 2018 lag de gemiddelde jaaromzet van de B&B per bedrijf op € 62.000. De gemiddelde jaaromzet van de agrarische B&B daalde door de coronapandemie in 2020 naar € 43.000 en steeg in 2023 naar € 80.000.

Het aantal verblijfsplaatsen in een B&B ligt gemiddeld op 8 en blijft stabiel over de jaren heen. B&B's zijn het hele jaar door operationeel met 365 seizoensdagen in 2018, 2020 en 2023.

De bezettingsgraad van deze B&B's heeft enkele schommelingen gekend. In 2018 was de bezettingsgraad 50%, maar deze daalde in 2020 naar 35% als gevolg van de coronapandemie. In 2023 is de bezettingsgraad echter weer gestegen naar 55%. De focusgroep geeft aan dat vóór de pandemie de zakelijke groep een belangrijk deel van de bezetting vormde, maar deze groep is na corona niet volledig teruggekeerd.

De prijs per persoon in deze B&B's is gestegen van € 42,50 in 2018 naar € 50 in 2023. Dit prijsniveau ligt in lijn met de inflatie.

De totale omzet van agrarische B&B's was in 2018 € 24 miljoen, maar daalde in 2020 naar € 16 miljoen door de impact van de pandemie. In 2023 is de omzet weer gestegen naar € 30 miljoen, mede dankzij de hogere prijzen per overnachting en de toegenomen bezettingsgraad.

Vakantiehuisjes

In 2018 waren er 500 agrarische bedrijven die vakantiehuisjes en/of appartementen verhuurden; dit aantal nam toe tot 525 in 2020 en steeg verder naar 605 bedrijven in 2023.

Het aantal verblijfsplaatsen ligt gemiddeld op 12 en blijft stabiel over de jaren heen. Vakantiehuisjes zijn het hele jaar door operationeel met 365 seizoensdagen in 2018, 2020 en 2023.

De bezettingsgraad van vakantiehuisjes lag in 2018 op 35%; deze nam toe naar 55% in 2020 en bleef stabiel op 55% in 2023.

De prijs per eenheid voor vakantiehuisjes is gestegen in lijn met de inflatie; van € 35 in 2018 naar € 37,50 in 2020 en verder naar € 45 in 2023.

De totale omzet van de sector vakantiehuisjes is flink gestegen. In 2018 was de omzet € 27 miljoen; dit verdubbelde naar € 47 miljoen in 2020 en steeg verder naar € 65 miljoen in 2023. Deze groei in omzet is te danken aan zowel de toename van het aantal bedrijven met vakantiehuisjes als de hogere prijzen per eenheid en de gestegen bezettingsgraad.

Groepsaccommodaties

Het aantal bedrijven dat groepsaccommodaties aanbiedt daalde tussen 2018 en 2020 van 400 naar 380 en bleef stabiel tot 2023. De gemiddelde jaaromzet per bedrijf lag in 2018 op € 134.000 en daalde door de coronapandemie naar € 22.000 in 2020. De jaaromzet herstelde in 2023 naar gemiddeld € 292.000.

Het gemiddeld aantal plaatsen in groepsaccommodaties per bedrijf lag in 2018 op 30 plaatsen, in 2020 op 50 en bleef stabiel op 50 in 2023.

Net als bij boerderijcampings waren er door beperkingen tijdens de coronapandemie minder seizoensdagen voor groepsaccommodaties dan normaal. Normaliter zijn groepsaccommodaties het hele jaar door operationeel, maar in 2020 lag het aantal seizoensdagen op 215. In 2023 zijn er weer het hele jaar door accommodatieplaatsen aangeboden.

In 2018 was de bezettingsgraad 35%, maar deze daalde naar 10% in 2020 door de pandemie. In 2023 herstelde de bezettingsgraad zich naar 40%.

De prijs per persoon per nacht voor groepsaccommodaties lag in 2018 op € 35, wat daalde naar € 20 euro in 2020 als gevolg van de verminderde vraag. In 2023 is de prijs echter weer gestegen naar € 40 euro, wat een weerspiegeling is van de herstelde vraag en de inflatie.

De totale omzet van de groepsaccommodatiesector laat de impact van de pandemie duidelijk zien. In 2018 was de omzet € 54 miljoen, maar deze daalde naar € 8 miljoen in 2020. In 2023 herstelde de omzet zich tot € 111 miljoen; wat suggereert dat de sector niet alleen hersteld is, maar ook gegroeid ten opzichte van 2018.

Samenvatting verblijfsrecreatie

Na de pandemie in 2020 laten alle sectoren binnen de verblijfsrecreatie een sterk herstel en groei zien in 2023. Dit is te danken aan hogere prijzen per eenheid (in lijn met de inflatie), gestegen bezettingsgraden ten opzichte van 2018 en het herstel van seizoensdagen naar pre-pandemische niveaus. Daarnaast droeg in sommige sectoren, zoals vakantiehuisjes, een toename in het aantal bedrijven bij aan de totale omzetgroei.

4.2.2.2 Omzetontwikkeling dagrecreatie

Om de omzetontwikkeling van dagrecreatie te bepalen, bestaande uit activiteiten zoals sport en spel, verhuur, kleinschalige horeca en vergaderlocaties, is informatie uit literatuur gecombineerd met inzichten uit een focusgroep van deskundigen en ondernemers. In de focusgroep zijn de ontwikkelingen in de dagrecreatiesector tussen 2020 en 2023 besproken, waarbij inschattingen zijn gemaakt over groei of afname binnen verschillende typen bedrijven. Aanvullend is een literatuuronderzoek uitgevoerd om trends en ontwikkelingen in de sector in kaart te brengen. De omzet van dagrecreatie op bedrijven wordt beïnvloed door factoren zoals het aantal bezoekers, het aantal operationele dagen, de bezettingsgraad en de gemiddelde besteding per bezoeker of per arrangement. Door deze elementen met elkaar te combineren wordt de gemiddelde jaaromzet per bedrijf berekend. De totale omzet van de sector wordt vervolgens vastgesteld door het totaal aantal bedrijven te vermenigvuldigen met de gemiddelde jaaromzet per bedrijf.

Sport en spel activiteiten

Het aantal agrarische bedrijven dat activiteiten aanbiedt, zoals sport en spel, is sinds 2018 stabiel gebleven op 350 bedrijven, dus geen verandering in 2020 en 2023. De jaaromzet per bedrijf daalde van gemiddeld € 90.000 in 2018 naar € 31.000 in 2020 en herstelde weer in 2023 naar € 90.000. De daling in 2020 kwam doordat er aanzienlijk minder seizoensdagen waren vanwege de coronapandemie, wat een impact had op de operationele dagen van deze activiteiten. Waar in 2018 uitgegaan werd van 1.800 bezoekers per jaar, lag dat aantal in 2020 op 600. In 2023 is er weer uitgegaan van 1.800 bezoekers per jaar bij sport- en spelactiviteiten op een agrarisch bedrijf.

De prijs per eenheid voor deze arrangementen steeg van € 40 in 2018 naar € 45 in 2020 en verder naar € 50 in 2023 (in lijn met de inflatie). De totale omzet vertoonde een vergelijkbare trend met een daling van € 25 miljoen in 2018 naar € 9 miljoen in 2020, maar herstelde naar € 31 miljoen in 2023.

Verhuuractiviteiten

Het aantal agrarische bedrijven dat zich richt op verhuuractiviteiten bleef stabiel op 470 tussen 2018 en 2023. De jaaromzet van verhuuractiviteiten per bedrijf lag in 2018 op gemiddeld € 20.000 en zakte naar € 13.000 in 2020. In 2023 herstelde de jaaromzet van verhuuractiviteiten per bedrijf weer en steeg naar € 25.000. De daling in jaaromzet per bedrijf kwam ook bij verhuuractiviteiten door de beperkingen die voortvloeiden uit de coronapandemie, waardoor het aantal bezoekers van 2.000 per jaar daalde naar 1.500. De prijs per eenheid steeg (zonder inflatiecorrectie) van € 10 in 2018 naar € 12,50 in 2020 en bleef op € 12,50 in 2023. De totale omzet vertoonde een lichte stijging van € 9 miljoen in 2018 naar € 12 miljoen in 2023, met een tijdelijke dip naar € 6 miljoen in 2020 door de coronapandemie.

Horeca

Het aantal agrarische bedrijven dat kleinschalige horeca aanbiedt groeide van 300 in 2018 naar 400 in 2020 en bleef op dit niveau in 2023. De totale omzet steeg van € 9 miljoen in 2018 naar € 12 miljoen in 2020 en stabiliseerde op € 12 miljoen in 2023.

Het aantal agrarische bedrijven dat een grotere horecatak heeft, bleef vrijwel constant: rond 100 tussen 2018 en 2023, met een kleine toename tot 105 in 2023. De gemiddelde prijs per eenheid steeg van € 20 in 2018 naar € 30 in 2023. De totale omzet vertoonde grote schommelingen: van € 15 miljoen in 2018 naar € 1 miljoen in 2020, als gevolg van corona, en herstelde zich tot € 24 miljoen in 2023. De totale omzet van de horeca op agrarische bedrijven bedraagt hiermee € 36 miljoen in 2023. Dit is een toename ten opzichte van 2018 en 2020, toen de omzet € 24 miljoen, respectievelijk € 12 miljoen was.

Vergaderlocaties

Het aanbieden van vergaderlocaties op agrarische bedrijven heeft zich de afgelopen jaren ontwikkeld door een groeiend aantal bedrijven van 200 in 2018 naar 210 in 2023. De jaaromzet van vergaderlocaties op bedrijf lag op gemiddeld € 80.000 in 2018 en daalde naar € 8.000 door de beperkingen, voortvloeiend uit de pandemie. In 2023 lag de jaaromzet ten opzichte van 2018 iets hoger en haalden bedrijven een gemiddelde jaaromzet uit vergaderlocaties van € 100.000 per jaar. De prijs per dagdeel voor het huren van deze faciliteiten is gestegen van € 400 in 2018 naar € 500 in 2023, in lijn met de inflatie. Naast vergaderlocaties zijn er ook nog 500 agrarische bedrijven met een ontvangstruimte. Hiervan bedroeg de totale omzet in 2023 € 2 miljoen. De totale omzet van vergader-/ontvangstlocaties vertoonde een omzetgroei; de totale omzet steeg van € 19 miljoen in 2018 naar € 23 miljoen in 2023.

Samenvatting dagrecreatie

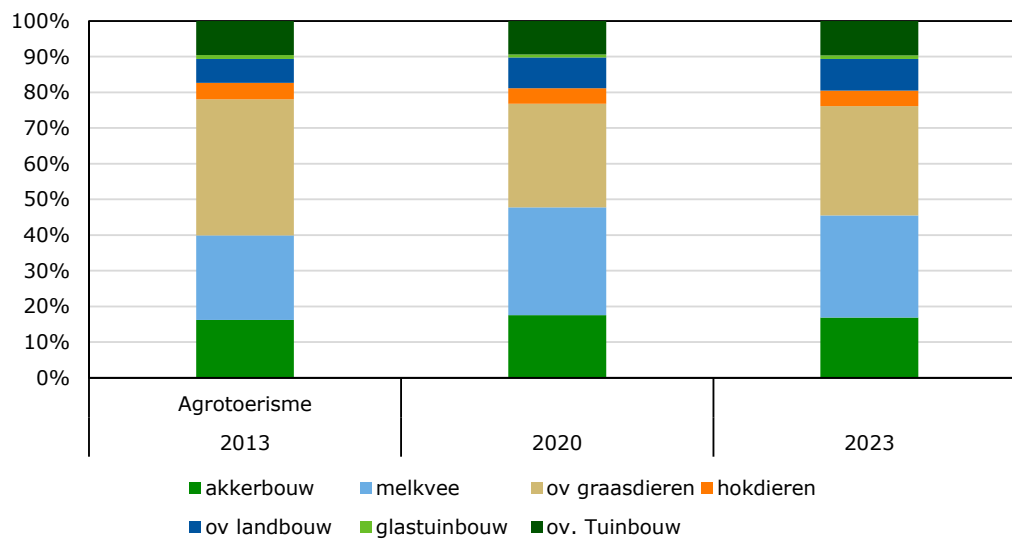
De sectoren sport en spel, verhuuractiviteiten, horeca en vergaderlocaties op agrarische bedrijven vertonen een stabiele of licht stijgende trend in het aantal aanbieders tussen 2018 en 2023. Hoewel corona in 2020 leidde tot sterke omzetsdalingen door opgelegde beperkingen, hebben alle sectoren in 2023 hun omzet hersteld, waarbij sommige zelfs meer omzet draaiden dan in 2018. De groei is vooral gedreven door hogere prijzen per eenheid, in lijn met de inflatie, en ten opzichte van 2020 een volledig herstel van bezoekersaantallen.

4.2.3 Structuurkenmerken

In deze paragraaf worden op basis van gegevens uit de CBS-Landbouwtelling een aantal structuurkenmerken gepresenteerd: verdeling over bedrijfstypen, provincies, leeftijd en opvolging, arbeidsinzet en aandeel biologische landbouw. In de analyse worden veelal de cijfers van 2013, 2020 en 2023 gepresenteerd. Het jaar 2016 is erbuiten gelaten omdat in die telling de vraag naar deelname aan verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling niet is voorgelegd aan rechtspersonen (bv's). Hierdoor geven de cijfers van 2016 een ondervertegenwoordiging van het aantal bedrijven met multifunctionele landbouw.

Vanuit de landbouwtelling blijkt dat in 2023 agrotourisme in Nederland het meest vertegenwoordigd is bij bedrijven met overige graasdieren (31%) en melkvee (29%), gevolgd door akkerbouwbedrijven (17%).

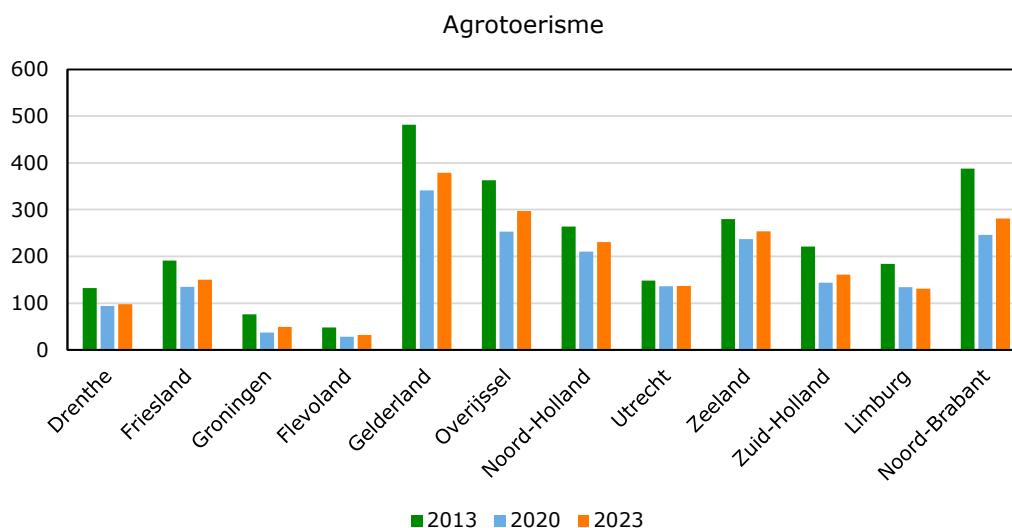
Hoewel glastuinbouwbedrijven het minst betrokken zijn bij agrotourisme, dragen ze nog steeds bij aan de diversiteit van ervaringen die bezoekers op het platteland kunnen vinden. Ten opzichte van 2013 is het aandeel van overige graasdierbedrijven gedaald en van melkveebedrijven gestegen.

Figuur 4.1 Verdeling agrotourisme over bedrijfstypen

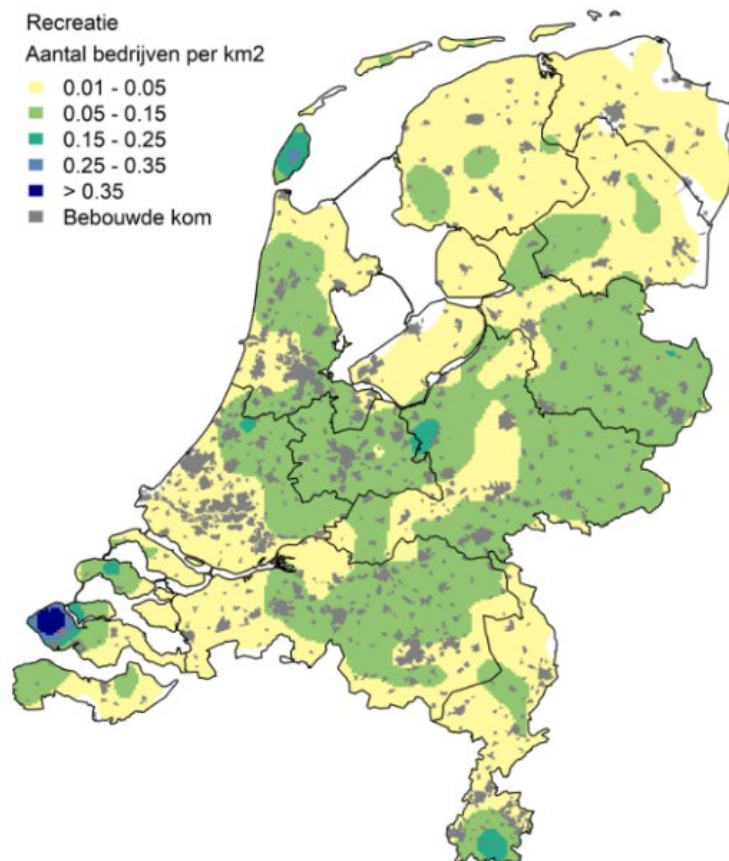
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

In 2023 telde de provincie Gelderland de meeste bedrijven met agrotourisme, gevolgd door Overijssel, Noord-Brabant, Zeeland en Noord-Holland. Groningen en Flevoland sluiten de rij (figuur 4.2). De meeste bedrijven met agrotourisme per km² zitten langs de kust in de provincie Zeeland (figuur 4.3).

Figuur 4.2 Verdeling aantal boerderijen met agrotourisme per provincie

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Figuur 4.3 Verdeling aantal bedrijven met agrotourisme, 2023

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

In de focusgroep werd aangegeven dat er een trend plaatsvindt dat oudere ondernemers zonder opvolgers stoppen met hun kleine deeltijdbedrijven. Tegelijkertijd ontstaan nieuwe, grotere en creatievere bedrijven die zich specialiseren in agrotourisme, vaak zonder directe verbinding met een boerderij maar nog wel met een agrarische affiniteit. Deze verandering in bedrijfsmodellen leidt tot een scheiding van agrarische productie en multifunctionele activiteiten, waarbij ondernemers hun agrarische tak afstoten en zich verder professionaliseren in toeristische diensten binnen het agrarische landschap.

Tabel 4.5 Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%) agrarische bedrijven met agrotourisme

Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%) agrotourisme		
	2020	2023
Jonger dan 51 jaar	27	26
Met opvolger	32	35
Zonder opvolger	36	32
Rechtspersoon	5	7

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Ten opzichte van de landelijke cijfers van bedrijven in alle MFL-takken valt het op dat het aandeel bedrijven met bedrijfshoofden jonger dan 51 met agrotourisme lager ligt (totaal MFL 28%). Het percentage met opvolgers is wel hoger (totaal MFL 33%) (zie tabel 4.5 en hoofdstuk 2).

Tabel 4.6 geeft weer dat de arbeidsinzet in aje op bedrijven met agrotourisme een lichte stijging vertoont door de jaren heen. Sinds 2013 is het gemiddeld aantal aje per bedrijf gestegen van 2,4 in 2013 tot 2,8 in 2023. Dit suggereert dat er meer arbeid nodig is om bedrijven met agrotourisme draaiende te houden.

Tabel 4.6 Arbeidsinzet op bedrijven met agrotourisme

Arbeidsinzet op bedrijven met Agrotourisme	2013	2020	2023
totaal aje per bedrijf	2,4	2,5	2,8
w.v. onbetaald (%)	70	75	68
aantal onbetaalde aje	1,7	1,8	1,9
w.v. vrouwelijk (%)	34	35	35

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Het aandeel onbetaalde arbeid binnen de totale arbeidsinzet is afgenomen. In 2020 was nog 75% van de arbeidsuren onbetaald, maar dit nam af naar 68% in 2023. Dit wijst op een verschuiving, waarbij bedrijven meer betaalde krachten lijken in te zetten naast de traditionele inzet van familieleden of op een verbeterde professionaliteit, waarbij arbeidsloon binnen het bedrijf wordt uitgekeerd.

Het aantal onbetaalde arbeidsjaren per eenheid (oaje) is stabiel gebleven; rond de 1,7 à 1,9 oaje in de periode 2013-2023, wat duidt op een redelijk constant niveau van familie-inzet en bedrijfseigenaren die zelf op de bedrijven werken.

Ten slotte is het aandeel vrouwelijke onbetaalde arbeid gedurende deze periode stabiel gebleven; rond de 35%. Dit aandeel is hoger dan op bedrijven met andere MFL-activiteiten (28%; zie hoofdstuk 2).

Het aandeel bedrijven met agrotourisme dat biologisch gecertificeerd is, is tussen 2013 en 2023 licht toegenomen tot 8,9% in 2023 (tabel 4.7). Het aandeel is zowel hoger dan bij andere bedrijven met MFL-activiteiten (7,7% in 2023) als hoger dan landelijk (4%) (zie hoofdstuk 2).

Tabel 4.7 Aandeel biologische bedrijven met agrotourisme

Aandeel biologisch per jaar	2013	2020	2023
Agrotourisme	7,1	8,7	8,9

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Onderstaande tabel laat zien dat bedrijven met agrotourisme steeds vaker andere verbredingsactiviteiten aanbieden. Er is een duidelijke toename in natuurbeheer en boerderijeducatie. Rechtstreekse verkoop aan consumenten is vanaf 2020 sterk gegroeid, wat een trend richting korte ketens en lokale verkoop laat zien. Agrarische kinderopvang en zorgboerderijen vertonen wisselende aantallen maar blijven stabiel aanwezig binnen deze sector.

Tabel 4.8 Aantal bedrijven met andere verbredingsactiviteiten op bedrijven met agrotourisme

Aantal bedrijven met andere verbredingsactiviteiten op bedrijven met Agrotourisme	2013	2020	2023
Agrarische kinderopvang	14	11	19
Boerderijeducatie	289	306	390
Natuurbeheer	458	590	744
Rechtstreekse verkoop aan consument, zonder tussenschakel	n.b.	517	686
Zorgboerderij	170	129	150

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

4.3 Conclusies

De verblijfs- en dagrecreatie op agrarische bedrijven laat een overwegend stabiel beeld zien in het aantal aanbieders tussen 2018 en 2023, met een lichte groei in specifieke sectoren (vakantiehuisjes, kleinschalige horeca en vergaderruimtes). Corona zorgde in 2020 voor een aanzienlijke impact op omzet, bezoekersaantallen en seizoensdagen, maar in 2023 hebben vrijwel alle sectoren herstel laten zien.

Bij verblijfsrecreatie, zoals campings, B&B's, vakantiehuisjes en groepsaccommodaties, zorgden hogere bezettingsgraden, stijgende prijzen in lijn met inflatie en een herstel in operationele dagen voor een forse omzetgroei in 2023. Ook de capaciteit, zoals het aantal plaatsen per bedrijf, nam licht toe.

In dagrecreatie, zoals sport en spel, verhuuractiviteiten, horeca en vergaderlocaties, keerde het bezoekersaantal terug naar pre-pandemieniveaus en droegen prijsstijgingen bij aan omzetgroei. De recreatiesector toont algeheel een herstel ten opzichte van 2020.

5 Zorglandbouw

5.1 Werkwijze

5.1.1 Definitie en afbakening

De definitie van zorglandbouw is vanaf de start van de omzetmeting in 2007 niet gewijzigd: *"Een agrarisch productiebedrijf dat zorg aanbiedt als activiteit."* Het gaat dus om het bieden van zorg op de boerderij, bijvoorbeeld aan mensen met verstandelijke of lichamelijke beperkingen, langdurig werklozen, personen met een psychische hulpvraag, (ex)gedetineerden, (ex)verslaafden of asielzoekers. Het kan ook gaan om de opvang van kinderen en ouderen die zorg nodig hebben. In de loop van de tijd is het aantal doelgroepen dat gebruik kan maken van zorglandbouw gegroeid, bijvoorbeeld mensen met dementie en het aanbieden van woonzorg.

De financiering van de zorg heeft in 2015 een belangrijke verandering ondergaan. Vanaf 2015 zijn gemeenten verantwoordelijk geworden voor de jeugdzorg en lichtere vormen van ondersteuning voor volwassenen, waar dat eerst landelijk was geregeld. De zwaardere vormen van ondersteuning voor volwassenen zijn overgegaan van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) naar de Wet langdurige zorg (Wlz).

5.1.2 Methodiek en bronnen

Voor het verkrijgen van inzicht in de ontwikkelingen in het aantal bedrijven en de omzet in de periode 2020-2023 is net als voorgaande metingen gebruik gemaakt van literatuuronderzoek, een bijeenkomst met een focusgroep, bestaande uit deskundigen en ondernemers uit verschillende grote regionale inkooporganisaties, accountantsorganisatie en vertegenwoordigers van de Federatie Landbouw & Zorg (FLZ). Daarnaast is gebruik gemaakt van beschikbaar gestelde informatie uit databases. Voor het eerst is in deze meting gebruikt gemaakt van openbare data, voorhanden in de jaardocumenten Maatschappelijke Verantwoording Zorg met de digitale Rapportage (DigiMV) met de bijgevoegde jaarrekeningen (de Jaarverantwoording Zorg van VWS). Ook zorgboeren moeten hierin rapporteren, behoudens uitzonderingen.

5.2 Resultaten

5.2.1 Aantal bedrijven

Het aantal locaties met zorgboerderijen is de laatste drie jaar stabiel gebleven op 1.300. Eind 2023 waren ongeveer 960 locaties (75%) aangesloten bij de FLZ (persoonlijke informatie): een toename van circa 7% ten opzichte van 2020 (tabel 5.1). De FLZ is gegroeid omdat er twee regio's bij zijn gekomen. Ook bedrijven die niet bij de Federatie zijn aangesloten (naar schatting 340 zorgboerderijen) hebben voor een groot deel een of andere vorm van certificering. Dit wordt in toenemende mate gevraagd door financiers van de zorg in het kader van een verdere professionalisering. Cijfers uit de Landbouwtelling laten voor 2020 en 2023 ook een stabilisatie zien in het aantal van circa 700 zorgboerderijen.

Tabel 5.1 Ontwikkeling aantal bedrijven met zorglandbouw, 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven (in de meting)	756	870	1.050	1.100	1.250	1.300	1.300
Aantal bedrijven aangesloten bij de FLZ	-	-	-	750	820	900	960
Aantal bedrijven aangesloten bij 6 grote regionale organisaties	-	-	-	430	615	710	750

Bron: www.jaarverslagenzorg.nl; Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

Om bij de FLZ aan te sluiten is lidmaatschap bij een regionale organisatie verplicht. Binnen de zorglandbouw zijn van zes grotere regionale organisaties meerjarige cijfers bekend van aantal en omzet (Vereniging Bezinn, Stichting Landzijde, Coöperatie Limburgse Zorgboeren (CLZ), Vereniging van Zorgboeren Zuid-Holland (ZZH), Stichting Samenwerkende Zorgboeren Zuid (SZZ) en de Coöperatie Boer en Zorg (CBZ)). In de loop der jaren is het aantal hierbij aangesloten zorgboerderijen gegroeid naar ongeveer 750. Bij de Coöperatie Boer en Zorg zijn ook een aantal leden die geen zorgboerderij zijn maar bijvoorbeeld een woonlocatie aanbieden. Door de sector wordt aangegeven dat er veel interesse is vanuit nieuwe starters die zich oriënteren op zorglandbouw. Van de geïnteresseerde potentiële nieuwkomers start daadwerkelijk maar een beperkt deel een zorgbedrijf. Dit zijn in toenemende mate ondernemers met een zorgachtergrond en in mindere mate ondernemers uit de agrarische hoek. Het zijn vooral de kleine bedrijven met een beperkt aantal cliënten die zijn gestopt. Genoemde redenen hierbij zijn: te kleinschalig, oudere stoppende ondernemers en veranderende wet- en regelgeving.

5.2.2 Omzetontwikkeling en trends

In de periode 2020-2023 is de omzet in de zorglandbouw flink gestegen. Dit is het gevolg van indexering van tarieven vanwege de hoge inflatie, zwaardere intensievere zorg en meer woonzorg (7x24 uur), beide met hogere tarieven. Maar ook door zorg te bieden aan gemiddeld meer cliënten, mede door de maatschappelijke vraag en 'effectiever ondernemen'. De zorgverlening is over de afgelopen jaren nadrukkelijk verschoven naar zwaarder en intensiever, vallend onder de Wlz. Dit gaat ten koste van het aandeel uit de Jeugdwet en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo).

De zorgzwaarte van cliënten neemt steeds verder toe. Dit is zowel te zien bij ouderen als bij de meer psychiatrische/psychosociale zorg (waaronder jeugd). De zorgboerderijen zijn in toenemende mate gespecialiseerd in een focus op jeugd, arbeids(re)integratie, verslavingszorg, dementie of verstandelijke beperking. De behoefte aan specialistische jeugdzorg - en met name ouderenzorg - lijkt nog verder toe te nemen. De specialisatie van zorgboerderijen in bepaalde typen zorg voor bepaalde doelgroepen zal naar verwachting verder doorzetten. Er wordt al veel aandacht besteed aan scholing en kwaliteitskaders. Ook aan de kant van de aanbesteders vond de afgelopen jaren een verdergaande concentratie plaats. De zorglandbouw staat de komende jaren voor verschillende uitdagingen zoals veranderende publicatieverplichtingen, rapportage, kwaliteit en duurzaamheid (Rabobank 2023).

De forse omzettoename is uit diverse bronnen af te lezen, de trends zijn vergelijkbaar. Tabel 5.2 toont de cijfers uit een opdracht uitgevoerd door Jan Popping op basis van cijfers in de Jaarverantwoording Zorg (www.jaarverslagenzorg.nl). Voor deze groep zorgboerderijen - niet alle zorgboerderijen zijn verplicht om te rapporteren - nam de gemiddelde omzet toe met € 140.000 tot gemiddeld ruim € 800.000. Dit ligt op een veel hoger niveau dan de cijfers van de FLZ en de grote regionale organisaties (zie tabel 5.3) waarmee in dit onderzoek wordt gerekend. Dit hangt met name samen met het feit dat de omzet ook bestaat uit niet-zorgopbrengsten; in eerdere jaren zo'n 10-15% (zie ook Popping 2021 - Hoe boeren de zorgboeren?). Daarnaast bestaat deze groep bedrijven uit relatief veel bedrijven met jeugdhulpverlening met een gemiddeld hogere omzet en zijn het de grotere bedrijven die jaarcijfers publiceren.

Tabel 5.2 Gemiddelde omzet zorgboerderijen vanuit de openbare Jaarrapportage Verantwoording Zorg

gem omzet	2020	2021	2022	2023*
Aantal zorgboerderijen	484	517	540	254
Gemiddelde omzet (in 1.000 euro)	666	649	713	805

*aantal per eind mei 2024 beschikbaar.

Bron: www.jaarverslagenzorg.nl, bewerking Jan Popping.

De omzettoename bij de zes regionale inkooporganisaties (Bezinn, SZZ, CBZ, Landzijde, CLZ en ZZH) is tussen 2020 en 2023 in totaal met € 110 miljoen (+90%) gestegen tot € 230 miljoen (tabel 5.3). De gemiddelde omzet nam met € 140.000 toe tot meer dan € 300.000. Hierbij de opmerking dat, met uitzondering van Landzijde en ZZH, de aangesloten zorgboerderijen ook nog omzet uit persoonsgebonden budget (PGB), financiering of onderaannemerschap ontvangen van deelnemers, dus buiten de organisaties om en niet in deze cijfers inbegrepen. Dit wordt ingeschat op gemiddeld 20% van de omzet. Zorgboeren contracteren de zorg zelf of sluiten zich aan bij inkooporganisaties. Bij moeilijke aanbestedingen loopt het meer via de inkooporganisaties.

Deskundigen geven aan dat de tarieven voor dagbesteding sterk uiteenlopen in relatie tot de zorgzwaarte. Naast indexering van tarieven, veelal in lijn met prijsveranderingen door inflatie en verschuiving naar zwaardere zorg, is de afgelopen drie jaar het aantal cliënten op zorgboerderijen ook gestegen. In de vorige meting (2020) is uitgegaan van gemiddeld 23 zorgcliënten per locatie. Bij 1.300 locaties betekent dit circa 30.000 cliënten. Vanuit de jaarverslagen van de zes regionale inkooporganisaties en controle met deskundigen zijn we uitgegaan van een toename in aantal cliënten van gemiddeld 20%. Hiermee komt het gemiddeld aantal cliënten in 2023 uit op circa 36.000. De combinatie van meer cliënten per locatie (+20%) en hogere tarieven (+10%) zorgt voor een groot aandeel van de omzettoename. Het resterende deel komt dan uit zwaardere zorg en meer locaties met woonzorg (7x24 uur).

De FLZ, met 75% van de aangesloten zorgboeren, houdt jaarlijks een enquête onder de deelnemers en heeft door de contributieheffing ook inzage in het aantal bedrijven per omzetcategorie. De FLZ ziet de sterke omzetsijging en de onderliggende redenen ook terug onder hun leden en verwacht dat het beeld bij de niet-aangesloten zorgboeren vergelijkbaar is.

Tabel 5.3 Omzet totaal en gemiddeld van zorgboerderijen aangesloten bij de grote regionale organisaties (Bezinn, SZZ, CBZ, Landzijde, CLZ en ZBZH)

	2020	2021	2022	2023
Totale omzet (in mln. euro)	120	145	185	230
Gemiddelde omzet (in 1.000 euro)	167	215	250	307

Bron: www.jaarverslagenzorg.nl, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Kanttekening bij de omzettoename is dat de afgelopen jaren de kosten van personeel, vervoer, energie en voedsel ook flink zijn gestegen. Dit wordt ook zichtbaar uit de cijfers van de onderzoeksopdracht uitgevoerd door Jan Popping, waarin de gemiddelde winstmarge in de periode 2020-2023 nauwelijks is veranderd. Uit referentiecijfers zorglandbouw van ABAB en Alfa accountants (aaff) over 2023 blijkt dat de financiële prestaties van het referentiebedrijf stabiel zijn gebleven ten opzichte van 2022. De zorgmarge, berekend als de zorgomzet minus directe kosten, personeelskosten en het gewaardeerde ondernemersloon van € 65.000 per fte, gedeeld door de zorgomzet, is in 2023 35%. Na aftrek van overige kosten blijft er een zorgresultaat van 9% van de omzet over (Rabobank, 2024).

Op basis van de cijfermatige input uit verschillende bronnen, de literatuur en gesprekken met deskundigen zijn we voor 2023 uitgekomen op een geschatte omzet van in totaal € 450 miljoen; dat is een toename van circa 40% ten opzichte van 2020 (tabel 5.4). De gemiddelde omzet per zorgboerderij wordt geschat op ongeveer € 345.000, een toename van € 100.000. De omzet per cliënt waaraan zorg wordt verleend neemt toe van € 10.500 (€ 315 miljoen/€ 30.000) in 2020 naar € 12.500 (€ 450 miljoen/€ 36.000) in 2023; een

toename van 19%. In deze toename zit dan de tariefstijging/indexering en de zwaardere zorg, alsook meer woonzorg met hogere tarieven.

Tabel 5.4 *Ontwikkeling aantal bedrijven met zorglandbouw en bijhorende omzet in mln. euro, 2007-2023*

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven	756	870	1.050	1.100	1.250	1.300	1.300
Omzet (in mln. euro)	45	63	80	95	250	315	450
Gem. omzet per bedrijf (in euro's)	60.000	72.500	75.000	87.500	200.000	242.500	345.000

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

De spreiding in omzet tussen bedrijven is nog steeds groot; dit komt door de diversiteit tussen zorgbedrijven in omvang (aantallen cliënten), type zorg, maar ook door ondernemerskwaliteiten. In tabel 5.5 zijn de 1.300 zorgboerderijen verdeeld in een drietal grootteklassen, gebaseerd op inschattingen vanuit deskundigen. Hieruit blijkt dat de 20% zorgboerderijen met de hoogste omzet goed zijn voor bijna de helft van de totale omzet. De grote spreiding blijkt ook uit cijfers van de FLZ over 2023 in een recent artikel van de Rabobank (2024). Daaruit volgt dat ruim 60% van de zorglandbouwbedrijven een omzet heeft lager dan € 250.000, maar ook dat een groep een omzet draait van meer dan € 750.000.

Tabel 5.5 *Verdeling bedrijven met zorglandbouw naar omzetklasse en bijhorende omzet in mln. euro, 2023*

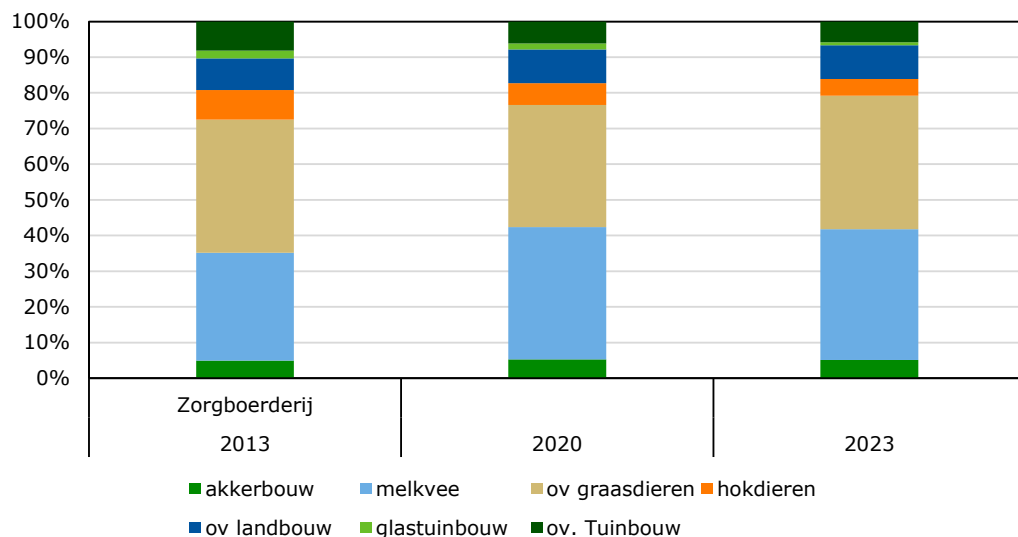
Indeling	Omzetklasse (euro / bedrijf)	Gemiddelde omzet (euro / bedrijf)	Aandeel (%)	Aantal	Totaal (mln. euro)
Klein	< 100.000	55.000	35	455	25
Midden	100.000 - 500.000	350.000	45	585	205
Groot	> 500.000	850.000	20	260	220
Totaal		345.000	100	1.300	450

Bron: Wageningen University & Research.

5.2.3 Structuurkenmerken

In deze paragraaf worden op basis van gegevens uit de CBS-Landbouwtelling een aantal structuurkenmerken gepresenteerd: verdeling over bedrijfstypen, provincies, leeftijd en opvolging, arbeidsinzet en aandeel biologische landbouw. In de analyse worden veelal de cijfers van 2013, 2020 en 2023 gepresenteerd. Het jaar 2016 is erbuiten gelaten omdat in die telling de vraag naar deelname aan verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling niet is voorgelegd aan rechtspersonen (bv's). Hierdoor geven de cijfers van 2016 een ondervertegenwoordiging van het aantal bedrijven met multifunctionele landbouw.

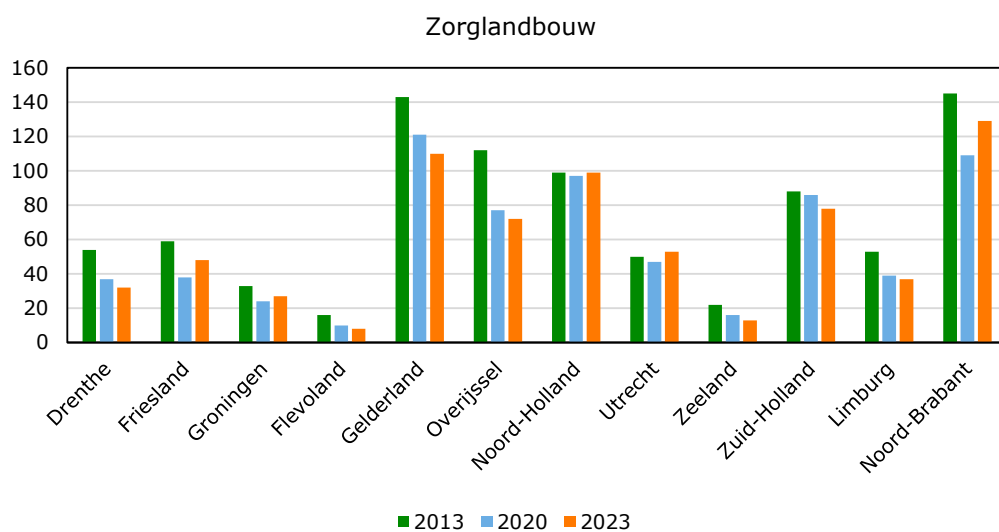
Zorglandbouw vindt voor een groot deel plaats op bedrijven met melkvee en overige graasdieren (figuur 5.1). De aandelen van de verschillende bedrijfstypen waarin zorglandbouw actief is, zijn de afgelopen tien jaar weinig veranderd.

Figuur 5.1 Verdeling zorglandbouw over bedrijfstypen

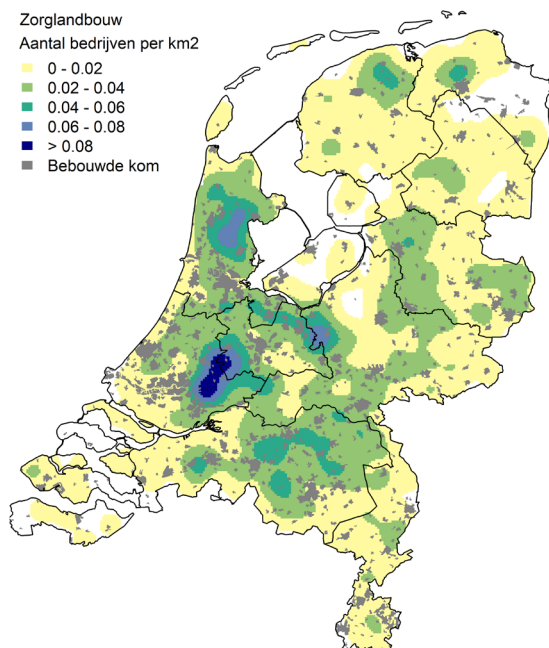
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

De meeste zorgboerderijen bevinden zich in de provincies Noord-Brabant, Gelderland, Noord- en Zuid-Holland (figuur 5.2 en 5.3). Tussen 2020 en 2023 is het aantal zorgboerderijen gestabiliseerd. In deze periode is er nog wel een toename te zien in met name Noord-Brabant en Friesland. De sterkste concentratie van zorgboerderijen is in het Groene Hart (provincies Utrecht en Zuid-Holland).

Figuur 5.2 Verdeling aantal boerderijen met zorglandbouw per provincie

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Figuur 5.3 Regionale verdeling aantal bedrijven met zorglandbouw, 2023
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 5.6 laat enkele trends zien in zorgboerderijen tussen 2020 en 2023 op basis van leeftijd, opvolging en rechtsvorm. Het aandeel ondernemers jonger dan 51 jaar stijgt sinds 2020 licht, wat op een beperkte verjonging kan duiden. Het percentage bedrijven met een opvolger stabiliseert, terwijl het aandeel bedrijven zonder opvolger wat afnam. Zowel het aandeel jonge ondernemers als het aandeel met een opvolger is vergelijkbaar met de percentages voor alle MFL-activiteiten in totaal en hoger dan voor de bedrijven in heel Nederland (zie hoofdstuk 2). Het aandeel zorgboerderijen dat als rechtspersoon opereert, is gestegen tot 10% in 2023, iets hoger dan de bedrijven met andere MFL-activiteiten. Dit laatste wijst op een toenemende professionalisering in de sector.

Tabel 5.6 Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%) agrarische bedrijven zorglandbouw

	2020	2023
Jonger dan 51 jaar	25	28
Met opvolger	35	35
Zonder opvolger	32	26
Rechtspersoon	8	10

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Onderstaande tabel toont de arbeidsinzet op zorgboerderijen van 2013 tot 2023. Het totale aantal aje per bedrijf is licht gestegen; van 2,8 in 2013 tot 3,1 in 2023, wat wijst op een kleine toename in arbeidsinzet. Het aandeel onbetaalde arbeid bleef hoog, schommelend rond de 66-70%, met ongeveer twee onbetaalde aje per bedrijf. Dit is ook hoger dan op bedrijven met andere MFL-activiteiten. Het percentage vrouwen in onbetaalde arbeid is vrijwel stabiel gebleven; rond de 36-39% en hoger dan op andere bedrijven (iets minder dan 30%; zie hoofdstuk 2).

Tabel 5.7 Arbeidsinzet op bedrijven met zorglandbouw

	2013	2020	2023
totaal aje per bedrijf	2,8	2,9	3,1
w.v. onbetaald (%)	66	69	66
aantal onbetaalde aje	1,9	2	2
w.v. vrouwelijk (%)	36	38	37

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Het aandeel biologische zorgboerderijen is gestegen van 4,2% in 2013 naar 6,0% in 2023, wat wijst op een geleidelijke groei in biologische bedrijfsvoering binnen de sector (tabel 5.8). Het aandeel is lager dan bij andere bedrijven met MFL-activiteiten (7,7% in 2023), maar hoger dan landelijk (4%) (zie hoofdstuk 2).

Tabel 5.8 Aandeel biologische bedrijven met zorglandbouw

	2013	2020	2023
Zorgboerderij	4,2	5,8	6

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tussen 2013 en 2023 is het aantal verschillende verbredingsactiviteiten op zorgboerderijen toegenomen. Vooral natuurbeheer en rechtstreekse verkoop aan de consument hebben een sterke groei doorgemaakt op bedrijven die tevens aandacht besteden aan zorgactiviteiten, met name sinds 2020. Ook agrarische kinderopvang en agrotourisme laten een lichte stijging zien. De combinatie met boerderijeducatie is al tien jaar lang stabiel.

Tabel 5.9 Aantal bedrijven met andere verbredingsactiviteiten op bedrijven met zorglandbouw

	2013	2020	2023
Agrarische kinderopvang	12	19	22
Agrotourisme	170	129	150
Boerderij educatie	112	111	116
Natuurbeheer	162	232	282
Rechtstreekse verkoop aan consument, zonder tussenschakel	n.b.	224	238

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

5.3 Conclusies

Het aantal locaties met zorgboerderijen is de laatste drie jaar stabiel gebleven op 1.300. Eind 2023 waren ongeveer 960 locaties (75%) aangesloten bij de Federatie Landbouw en Zorg (FLZ). Van de geïnteresseerde potentiële nieuwkomers start daadwerkelijk maar een beperkt deel een zorgbedrijf. Dit zijn in toenemende mate ondernemers met een zorgachtergrond en in mindere mate ondernemers uit de agrarische hoek. Het zijn vooral de kleine bedrijven met een beperkt aantal cliënten die zijn gestopt (redenen: te kleinschalig, oudere stoppende ondernemers, veranderende wet- en regelgeving).

De omzet in de zorglandbouw is sinds 2020 met circa 40% gegroeid naar ongeveer € 450 miljoen in 2023. De zorgverlening is over de afgelopen jaren nadrukkelijk verschoven naar zwaarder en intensiever, vallend onder de Wlz. Dit gaat ten koste van het aandeel uit de Jeugdwet en de Wmo. De sterke omzettoename de afgelopen drie jaar is het gevolg van indexering van tarieven vanwege de hoge inflatie, zwaardere zorg en meer woonzorg (7x24 uur), beide met hogere tarieven. De omzet nam ook toe door zorg te bieden aan gemiddeld meer cliënten, mede door toenemende maatschappelijke vraag en effectiever ondernemen. Kanttekening hierbij is dat de afgelopen jaren de kosten van personeel, energie en voedsel ook flink zijn gestegen. De gemiddelde omzet per zorgboerderij wordt geschat op ongeveer € 345.000. De spreiding in omzet tussen bedrijven is nog steeds groot; dit komt door de diversiteit tussen zorgbedrijven in omvang (aantallen cliënten), type zorg, maar ook door ondernemerskwaliteiten.

6 Agrarische kinderopvang

6.1 Werkwijze

6.1.1 Definitie en afbakening

Bij agrarische kinderopvang gaat het om boerderijen die kinderen van anderen opvangen. Agrarische kinderopvang bestaat uit **kinderopvang** en **gastouderopvang** op het agrarisch bedrijf. Kinderopvang is kinderdagopvang (KDV) en buitenschoolse opvang (BSO), inclusief vakantieopvang en peuteropvang. In deze meting wordt voor het eerst ook de omzet van peuteropvang meegenomen. Gastouderopvang is opvang bij de gastouder thuis. Dit is dezelfde definitie als die vanaf de 'tweemeting' (in 2011) is gehanteerd en komt overeen met de definitie zoals die in de Landbouwtelling is opgenomen. De definitie is ruimer dan die van de nulmeting uit 2007 en de 'éénmeting' uit 2009. In die jaren werden onder agrarische kinderopvang agrarische bedrijven meegerekend die kinderen dag-, logeer- of buitenschoolse opvang aanboden, maar gastouderschap werd niet meegenomen.

Het is aannemelijk dat er steeds meer kinderopvangen op een agrarisch bedrijf in een aparte onderneming gevestigd worden in verband met de omvang van de omzet ten opzichte van het agrarische bedrijf. Hierdoor komt een deel van de ondernemers met agrarische kinderopvang niet naar voren in de Landbouwtelling. Om dit te ondervangen is er in de meting gebruik gemaakt van gegevens van de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK).

6.1.2 Methodiek en bronnen

Om de omzet in te schatten is er gebruik gemaakt van literatuur, interviews met deskundigen en ondernemers en omzetcijfers van de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK).

De grootste vereniging binnen de agrarische kinderopvang is de VAK. De VAK is een overkoepelende organisatie voor agrariërs die een nevenactiviteit in de kinderopvang willen starten op het boerenbedrijf. Gastouderopvang valt niet onder deze organisatie. Het aantal leden van de VAK blijft door de jaren heen redelijk stabiel. In de viermeting (2018) is een inschatting gemaakt van het aantal agrarische kinderopvangen dat geen lid is van VAK. De inschatting is gebaseerd op basis van informatie vanuit interviews (uitstroom bij VAK, bedrijven die zich aansluiten bij andere kinderopvangorganisaties) en daaruit kwam naar voren dat de helft van de agrarische kinderopvanglocaties geregistreerd staat bij de VAK. Dit percentage is in deze zesmeting aangehouden.

Het aantal bedrijven dat gastouderopvang aanbiedt is lastiger in te schatten dan via de omzet van kinderopvang omdat deze bedrijven hun ondersteuning vaak bij lokale gastouderbureaus inkopen; een nationaal overkoepelende organisatie zoals de VAK is er niet voor gastouderopvang. Op basis van expertinschattingen van gastouderbureaus is er, net als in de eerdere metingen, een inschatting gemaakt van het aantal agrarische bedrijven dat gastouderopvang aanbiedt. Voor de omzetinschatting is gebruik gemaakt van het gemiddeld uurtarief van gastouderopvang in 2023 (Kennisnetwerk Gastouderopvang, 2024). De uren per jaar zijn gelijk gebleven aan de vorige meting (gemiddeld 3.600 uur per jaar).

Voor de omzetmeting van kinderopvang is een enquête uitgezet onder alle VAK-leden. De informatie uit de enquête is, waar nodig, aangevuld met expertise vanuit de VAK. Voor de omzetberekening van kinderopvang zijn het aantal kindplaatsen, het type kindplaatsen, het aantal uren, het uurtarief en de bezettingsgraad van belang. De zesmeting (2023) is gericht op kinderopvang, bestaande uit hoofdgroepen Kinderdagopvang (KDV), buitenschoolse opvang (BSO) en peuteropvang. Het aantal en type kindplaatsen is met behulp van de enquête opgehaald. Het aantal uren van de typen kinderopvang is gelijk gebleven aan voorgaande metingen.

Net als in eerdere metingen is er voor het aantal uren uitgegaan van 11 uur per dag en 51 weken per jaar voor KDV (totaal 2.805 uur per kindplaats (11 uur x 51 weken x 5 dagen)) en een beperkter aantal uren per dag voor BSO; 1.405 uur per kindplaats (schoolweken 4 uur x 40 weken x 5 dagen = 800 uur), inclusief vakantieopvang van 605 uur (11 vakantieweken x 55 uur per week). Voor peuteropvang is gerekend met 1.020 uur (5 uur x 51 weken x 4 dagen).

Het uurtarief in de kinderopvang is in grote mate afhankelijk van de regio waarin het bedrijf gevestigd is. Het gemiddeld uurtarief in de KDV voor agrarische kinderopvang is vergelijkbaar met het landelijke gemiddelde tarief. Voor BSO liggen de uurtarieven op de agrarische kinderopvang iets hoger dan het landelijke tarief. Voor de tariefinschatting gebruiken we de tariefinformatie van de leden van de VAK vanuit de enquête, aangevuld met een marktonderzoek van de Belangenvereniging van Ouders in de Kinderopvang (BOInK, 2024).

De bezettingsgraad is, evenals in de vorige meting, aangeleverd door de VAK. De bezettingsgraad wordt met name beïnvloed doordat ondernemers een ruimere vergunning hebben voor het aantal kindplaatsen ten opzichte van de kindplaatsen die reeds gerealiseerd zijn en verkocht kunnen worden. De lagere bezettingsgraad voor BSO ten opzichte van KDV heeft daarnaast vooral te maken met een aantal dagdelen die lastiger te verkopen zijn.

Om de omzet per type kinderopvang te berekenen is de formule gehanteerd: omzet per type kinderopvang = aantal bedrijven x gemiddeld aantal kindplaatsen x uur per jaar x bezettingsgraad x uurtarief.

6.2 Resultaten

6.2.1 Aantal bedrijven

Het totale aantal bedrijven dat kinderen opvangt is ten opzichte van 2020 met 15% afgenomen naar circa 226 bedrijven; 108 bedrijven bieden KDV en/of BSO en/of peuteropvang aan. Van deze bedrijven is ongeveer de helft aangesloten bij de VAK. De overige bedrijven met kinderopvang (118) bieden gastouderopvang aan.

Tabel 6.1 Ontwikkeling aantal bedrijven met kinderopvang, 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Totaal aantal	20	64	209	219	245	263	226
kinderopvang	10	64	60	70	95	105	108
gastouderopvang	-	-	149	149	150	158	118

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

De daling van het aantal bedrijven dat opvang aanbiedt komt door de afname van gastouderopvang. De daling van het aantal gastouders op een agrarisch bedrijf is een landelijke trend, te wijten aan het verdienmodel van de gastouders en vergrijzing van de gastouders (Kinderopvang, 2023). Het aantal agrarische bedrijven met kinderopvang neemt licht toe.

Uit de afgenomen enquête en gesprekken met de VAK blijkt dat de afname van bedrijven met kinderopvang groter kan zijn dan deze inschatting aangeeft. Doordat agrarische bedrijven stoppen met hun agrarische tak en zich verder focussen op kinderopvang, vallen deze bedrijven niet meer onder MFL. De VAK geeft aan dat 10 van de 72 leden gestopt zijn met de agrarische tak maar nog wel lid zijn (en dus zijn meegeteld in deze meting). In volgende metingen en onderzoek rondom MFL is het van belang hier aandacht aan te geven.

6.2.2 Omzetontwikkeling en trends

De totale omzet van opvang op agrarische bedrijven is gestegen naar € 158 miljoen in 2023 (tabel 6.2). Om de omzet van kinderopvang te meten is gekeken naar het aantal kinderopvangen, het aantal kindplaatsen

per type opvang, de bezettingsgraad en het uurtarief. De omzetstijging van agrarische kinderopvang is te danken aan de omzetstijging bij kinderopvang die is toe te schrijven aan een lichte groei in het aantal locaties, de groei in kindplaatsen per type kinderopvang, de stijging in uurtarief en een lichte stijging in bezettingsgraad. De uren aangeboden opvang zijn gelijk gebleven aan voorgaande metingen. In deze meting wordt voor het eerst ook de omzet van peuteropvang (€ 13 miljoen in 2023) meegenomen. De gemiddelde omzet van kinderopvang is in de periode 2020-2023 met 40% gestegen tot € 1,4 miljoen.

De omzet van de gastouderopvang is gedaald van € 4 miljoen naar € 3 miljoen door de afname van het aantal gastouders. De aangeboden uren zijn gelijk gebleven en het uurtarief is licht gestegen (van € 6,50 per uur in 2020 naar € 6,95 per uur in 2023).

Tabel 6.2 Ontwikkeling aantal bedrijven met kinderopvang en bijhorende omzet in mln. euro, 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Omzet (in mln. euro)	4	14	20	26	78	115	158
- kinderopvang	2	14	18	23	76	111	155
- gastouderopvang	-	-	2	3	2	4	3
Gemiddelde omzet kinderopvang (euro)	200.000	220.000	300.000	330.000	800.000	1.000.000	1.400.000
Gemiddelde omzet gastouderopvang (euro)	-	-	12.000	17.000	13.000	23.000	25.000

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

De groei van de omzet ten opzichte van 2020 komt door zowel KDV als BSO (tabel 6.3).

Tabel 6.3 Omzetcijfers kinderopvang 2018-2023

Kinderopvang	2018	2020	2023 (zonder Peuteropvang)	2023 (met Peuteropvang)
Omzet (in mln. euro)	76	111	142	155
KDV	65	96	121	121
BSO	11	15	21	21
Peuteropvang				13

Bron: Wageningen University & Research.

Ontwikkelingen

Registratie

Uit de enquête die is afgenomen onder VAK-leden komt naar voren dat 62% van de agrarische bedrijven met kinderopvang de kinderopvang als apart bedrijf heeft geregistreerd. De kinderopvang staat dus niet als nevenactiviteit van het agrarisch bedrijf geregistreerd en worden op deze manier niet meegenomen in de Landbouwtelling. In de vorige meting, de vijfmeting (cijfers 2020), is deze peiling ook gedaan onder leden van de VAK. De conclusie van deze peiling was dat ongeveer 45% van de ondernemers de kinderopvangbedrijf als aparte onderneming heeft geregistreerd, los van het agrarisch bedrijf.

Personeel

Uit de enquête blijkt dat het voor ongeveer de helft van de kinderopvang lastig is om aan personeel te komen, maar dat de meerderheid denkt dat het op een agrarische kinderopvang makkelijker is dan bij een reguliere opvang.

Vergunningen

Uit de vijfmeting kwam naar voren dat een aantal gemeenten kritisch is in vergunningverlening voor nieuwe (agrarische) kinderopvang in het buitengebied wanneer er een veehouderij in de buurt is. Het argument ‘luchtkwaliteit’ rondom veehouderijbedrijven speelt hier een rol. Gezien het feit dat agrarische kinderopvang

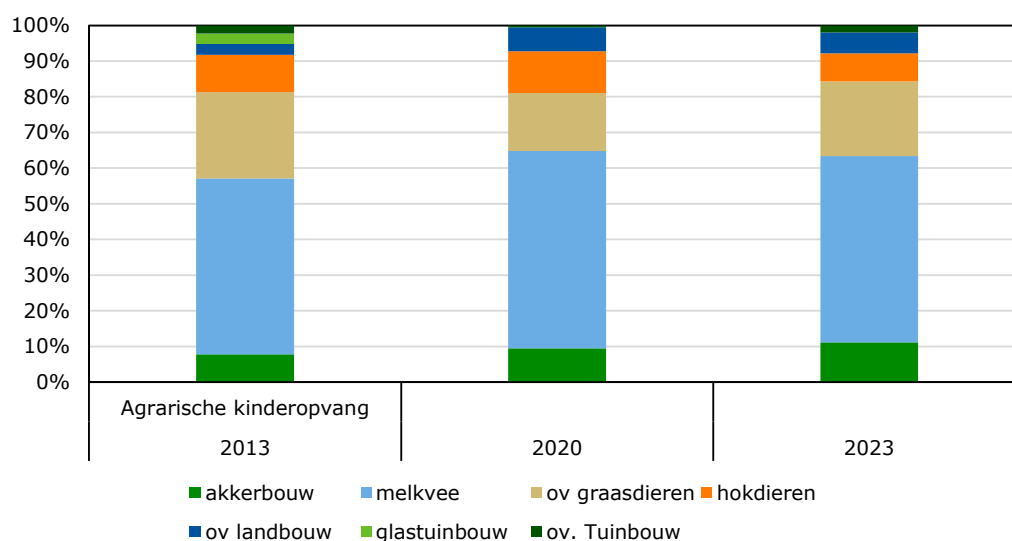
bovengemiddeld vaak aangeboden wordt op een veehouderijbedrijf, kan dit een bedreiging zijn voor de ontwikkeling en de groei van de sector. Ook in deze meting komt de kritische houding voor vergunningverlening naar kinderopvangen terug. In de enquête geeft 42% aan moeite te hebben gehad met het verkrijgen van een vergunning en 19% een beetje moeite heeft gehad; 39% heeft geen moeite gehad met vergunningen voor de agrarische kinderopvang.

De redenen die hiervoor genoemd worden lopen uiteen. Een agrarische locatie kan obstakels met zich meebrengen; een voorbeeld is geiten in de buurt. Een ander voorbeeld is dat het lastig kan zijn met burens tot een overeenkomst te komen om aan bepaalde voorwaarden te voldoen, zoals de voorwaarde dat er binnen 50 meter geen gewasbeschermingsmiddel gebruikt mag worden. Verder wordt aangegeven dat een vergunning makkelijker verleend wordt als de gemeente weet wat er speelt in de sector. Het is ook makkelijker voor bedrijven die in een groeiende gemeente gevestigd zijn, waar de vraag naar kinderopvang toeneemt. Ook opvallend is dat er genoemd wordt dat het makkelijker was om een vergunning te krijgen als de gemeente de agrarische tak graag ziet verdwijnen en daarvoor in de plaats graag een kinderopvang heeft.

6.2.3 Structuurkenmerken

In deze paragraaf worden op basis van gegevens uit de CBS -Landbouwtelling een aantal structuurkenmerken gepresenteerd: verdeling over bedrijfstypen, provincies, leeftijd en opvolging, arbeidsinzet en aandeel biologische landbouw. In de analyse worden veelal de cijfers van 2013, 2020 en 2023 gepresenteerd. Het jaar 2016 is erbuiten gelaten omdat in die telling de vraag naar deelname aan verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling niet is voorgelegd aan rechtspersonen (bv's). Hierdoor geven de cijfers van 2016 een ondervertegenwoordiging van het aantal bedrijven met multifunctionele landbouw.

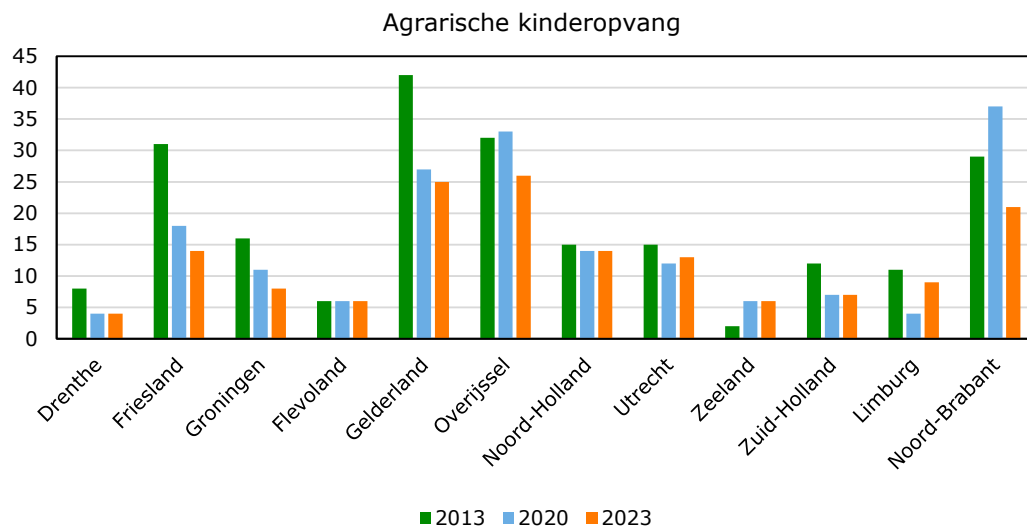
Agrarische kinderopvang vindt voor het grootste deel plaats op melkveebedrijven (figuur 6.1).

Figuur 6.1 Verdeling agrarische kinderopvang over bedrijfstypen

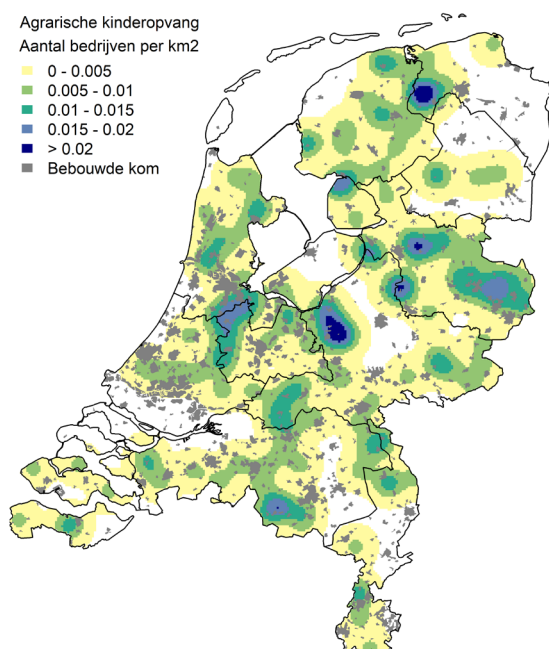
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Bijna de helft van alle agrarische bedrijven met kinderopvang ligt in de provincies Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant. De sterkste concentraties van bedrijven met agrarische kinderopvang bevinden zich in de Gelderse Vallei, West-Groningen, Overijssel en het Groene Hart (figuur 6.3).

Figuur 6.2 Verdeling agrarische kinderopvang over provincies

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Figuur 6.3 Regionale verdeling bedrijven met agrarische kinderopvang

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Onderstaande tabel geeft het aandeel leeftijd, opvolging en de rechtspersoon weer op bedrijven die tevens een agrarische kinderopvang hebben. De tabel laat zien dat de agrarische kinderopvang vergrijsst, met een afname van jongere ondernemers door de jaren heen. Er is een stabiele groep bedrijven met een opvolger; het percentage is hoger dan het landelijk gemiddelde (28%) en het totaal van alle bedrijven met een MFL-activiteit (33%), hoewel dit aandeel licht afneemt terwijl het aantal bedrijven zonder opvolger weer iets toeneemt. Dit duidt mogelijk op onzekerheid over bedrijfscontinuïteit op lange termijn. Daarnaast kiezen steeds meer bedrijven voor een rechtspersoonlijke structuur, wat een verschuiving richting professionalisering in de sector aangeeft. Toch zit dit nog onder het landelijk gemiddelde (11%) en het totaal van alle bedrijven met een MFL-activiteit (9%) (zie hoofdstuk 2).

Tabel 6.4 Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%) agrarische bedrijven met agrarische kinderopvang

	2020	2023
Jonger dan 51 jaar	33	31
Met opvolger	40	37
Zonder opvolger	25	30
Rechtspersoon	2	3

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 6.5 toont de ontwikkeling van arbeidsinzet op bedrijven met agrarische kinderopvang tussen 2013 en 2023. De totale arbeidsinzet per bedrijf (aje) schommelt licht, met een daling in 2020, gevolgd door een lichte stijging in 2023. Dit kan wijzen op een wisselende behoefte aan arbeidsinzet op deze bedrijven. Het gemiddeld aantal onbetaalde aje bleef stabiel. Tot slot is het aandeel vrouwelijke onbetaalde arbeidskrachten redelijk constant gebleven; rond een derde van het totaal, wat aangeeft dat vrouwen een stabiele rol spelen in deze sector. Het percentage vrouwen in onbetaalde arbeid ligt landelijk op alle bedrijven met MFL met 28% iets onder het percentage van de agrarische kinderopvang (zie hoofdstuk 2).

Tabel 6.5 Arbeidsinzet op bedrijven met agrarische kinderopvang

	2013	2020	2023
totaal aje per bedrijf	2,7	2,5	2,6
w.v. onbetaald (%)	68	78	75
aantal onbetaalde aje	1,8	1,9	1,9
w.v. vrouwelijk (%)	29	32	31

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 6.6 toont het aandeel biologische landbouw binnen agrarische kinderopvang van 2013 tot 2023. Na een stijging naar 5,6% in 2020, bleef het aandeel redelijk stabiel met 5,9% in 2023. Dit wijst op lichte groei in de adoptie van biologische praktijken. In de agrarische kinderopvang ligt dit lager dan het gemiddelde van alle MFL-bedrijven (7,7%, zie hoofdstuk 2).

Tabel 6.6 Aandeel biologische bedrijven met agrarische kinderopvang

	2013	2020	2023
Agrarische kinderopvang	2,7	5,6	5,9

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 6.7 toont het aantal bedrijven met agrarische kinderopvang die daarnaast nog een andere verbredingsactiviteit aanbieden, tussen 2013 en 2023. Het aantal bedrijven dat agrarische kinderopvang combineert met natuurbeheer neemt gestaag toe. De rechtstreekse verkoop van producten aan consumenten (op bedrijven met tevens een zorgbedrijf), die pas in 2020 werd geregistreerd, vertoont een gestage groei en weerspiegelt de toenemende interesse in directe afzetkanalen. Zorgboerderijen blijven ook in populariteit toenemen, wat aangeeft dat veel kinderopvangbedrijven deze sociale functie willen integreren. Agrotourisme en boerderijeducatie op bedrijven met al een agrarische kinderopvang laten gematigde schommelingen zien, met een piek in boerderijeducatie in 2020, gevolgd door een lichte daling.

Tabel 6.7 Aantal bedrijven met andere verbredingsactiviteiten op bedrijven met kinderopvang

Aantal bedrijven met andere verbredingsactiviteiten op bedrijven met een agrarische kinderopvang.			
	2013	2020	2023
Agrotoerisme	14	11	19
Boerderijeducatie	10	23	17
Natuurbeheer	25	40	49
Rechtstreekse verkoop aan consument, zonder tussenschakel	n.b.	24	34
Zorgboerderij	12	19	22

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

6.3 Conclusies

De omzet van agrarische opvang (kinder- en gastouderopvang) is toegenomen van € 115 miljoen naar € 158 miljoen in 2023. De totale omzetstijging komt door de toename van omzet in kinderopvang dankzij een hoger uurtarief en meer kindplaatsen per kinderopvang. Ook een lichte toename in het aantal kinderopvang en een lichte toename in de bezettingsgraad dragen bij aan de omzetstijging van agrarische kinderopvang. Verder is voor het eerst peuteropvang meegenomen in deze meting, waardoor de omzet van kinderopvang hoger uitvalt. De omzet van gastouderopvang is gedaald van € 4 miljoen in 2020 naar € 3 miljoen in 2023; de afname is te wijten aan de krimp van het aantal agrarische gastouderopvang.

Er is een toename in agrarische bedrijven die kinderopvang als aparte onderneming registreren.

De meerderheid van de agrarische kinderopvang ervaart moeilijkheden met het verkrijgen van vergunningen voor starten of uitbreiden van de kinderopvang.

7 Boerderijeducatie

7.1 Werkwijze

7.1.1 Definitie en afbakening

Met boerderijeducatie bedoelen we *"lesgeven over de boerderij door een agrarische ondernemer"*. Dit gebeurt met name op een land- en tuinbouwbedrijf waarbij schoolklassen uit (veelal) het basisonderwijs een of meerdere lessen volgen. Het kan ook klassikaal op school gebeuren. Boerderijeducatie is na 2009 als multifunctionele activiteit opgenomen in de Landbouwtelling. De definitie is na die tijd niet gewijzigd ten opzichte van de eerdere metingen en komt overeen met de definitie zoals die in de CBS-Landbouwtelling is opgenomen.

7.1.2 Methodiek en bronnen

De methodiek is gelijk gebleven aan de voorgaande metingen. Er is gebruik gemaakt van literatuuronderzoek, interviews met deskundigen en beschikbaar gestelde cijfers door het Platform Boerderijeducatie Nederland (BEN).

7.2 Resultaten

In 2023 biedt boerderijeducatie schoolklassen, veelal uit het basisonderwijs, de kans om één of meerdere lessen op een boerderij of tuinbouwbedrijf te volgen. Het is een vorm van ervaringsgericht leren, waarbij kinderen direct in contact komen met de dagelijkse praktijk op de boerderij of in de tuinbouw. Hierbij komen thema's aan bod zoals de groei van planten en dieren, de herkomst van voedsel, seizoensinvloeden en duurzaamheid.

Ontwikkelingen boerderijeducatie

In 2023 heeft boerderijeducatie in Nederland nog steeds te maken met de nasleep van de coronapandemie, die een aanzienlijke impact had met een omzetsdaling tot ongeveer € 100.000 in 2020. Dit was voornamelijk te wijten aan lockdownmaatregelen, die de toegang tot boerderijen voor schoolklassen belemmerden. Vóór de pandemie groeide het aantal schoolbezoeken aan aangesloten boerderijen; in het schooljaar 2018-2019 bezochten ongeveer 67.000 kinderen de boerderij. Na de lockdown ligt het aantal schoolkinderen, dat jaarlijks via het BEN de boerderij bezoekt, op circa 65.000, wat overeenkomt met ongeveer 2.600 klassen. Het aantal bezoeken is dus weer terug op het niveau van voor 2020.

Toch is de laatste jaren de behoefte aan kennisdeling toegenomen, wat zich uit in initiatieven zoals het uitnodigen van boeren in de klas en de organisatie van educatieve activiteiten op de boerderij. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een bredere interpretatie van boerderijeducatie, waarbij ook openstellingen van bedrijven en transparante kennisverspreiding als educatieve vormen worden erkend.

7.2.1 Aantal bedrijven

Het aantal agrarische bedrijven dat zich richt op boerderijeducatie is gestegen van 1.000 in 2020 naar 1.290 in 2023. Dit is een opmerkelijke groei, hoewel het merendeel van deze nieuwe bedrijven ook groepen volwassenen of slechts enkele klassen ontvangt voor excursies. Hierdoor is de toename niet altijd evenredig met het aantal schoolbezoeken, maar de praktijk wijst op een toename in de betrokkenheid bij educatieve activiteiten.

Het aantal leden van het BEN is eveneens gestegen; van 325 eind 2020 naar 375 eind 2023, wat neerkomt op een toename van ongeveer 15%. In 2023 is ongeveer 30% van de bedrijven die aan educatie doen lid van BEN en er zijn 18 regionale samenwerkingsverbanden actief, met groei in regio's zoals Land van Cuijk en Flevoland.

Tabel 7.1 Aantal bedrijven dat doet aan boerderijeducatie (aangesloten bij het BEN) en omzet, 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven	500	500	800	800	665	1.000	1.290
- Waarvan aangesloten bij BEN a)	150	160	200	200	240	325	375
Omzet (in mln. euro) b)	1,5	1,7	2,2	2	0,8	0,1	0,9

a) voorheen Stichting Educatief Platteland; b) voor 2018 was er een overschatting van de omzet.

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

7.2.2 Omzetontwikkeling en trends

De omzet uit boerderijeducatie heeft de afgelopen jaren sterke schommelingen vertoond, met een aanzienlijke daling tijdens de coronapandemie. In 2020 werd de omzet geschat op ongeveer € 100.000, wat voornamelijk te wijten was aan de lockdownmaatregelen die resulteerden in een stop van schoolbezoeken aan boerderijen. In 2023 werd de totale omzet uit boerderijeducatie geschat op ongeveer € 880.000. De totaal geregistreerde bezoeken bedragen zo'n 2.600 klassen, wat een belangrijke basis vormt voor het genereren van de omzet.

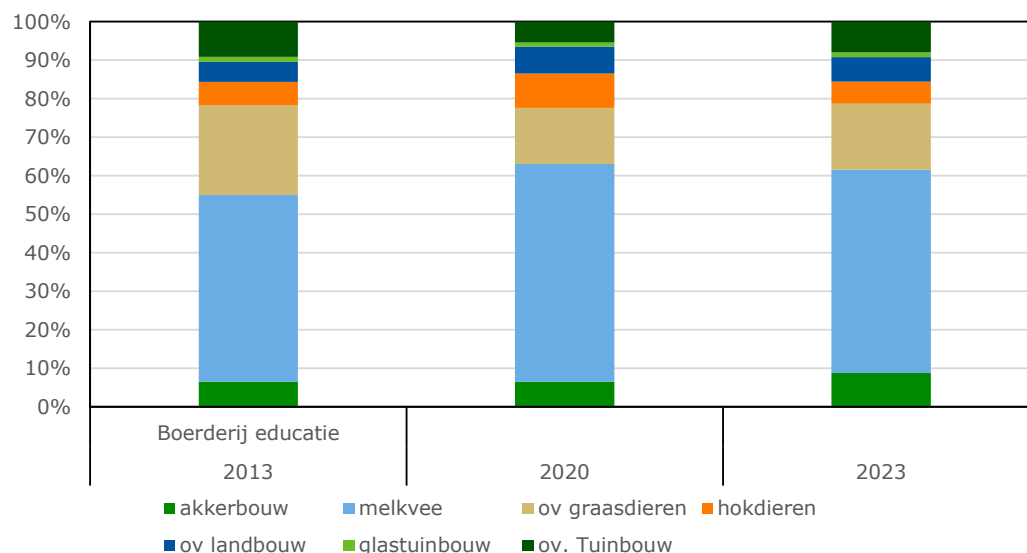
De omzet voor aangesloten bedrijven binnen het BEN is gemiddeld € 1.225 per jaar, wat gebaseerd is op ongeveer zeven klassen per boerderij met een bruto vergoeding van € 175 per klas. Dit resulteert in een geschatte omzet van ongeveer € 460.000 voor deze bedrijven. De Boerderijschool, met verspreid over Nederland circa 25 aangesloten leden (www.boerderijschool.nl), genereert een omzet van ongeveer € 110.000, terwijl overige bezoekboerderijen (ongeveer 890) bijdragen met een geschatte omzet van ongeveer € 310.000.

Naast de groei in het aantal bezoeken en de stijgende interesse in boerderijeducatie, zijn er ook andere belangrijke ontwikkelingen te signaleren. De bestaande samenwerking met ZuivelNL en het overheidsprogramma Jong Leren Eten is al jarenlang succesvol. Ook zijn andere partijen aangesloten; zo heeft LTO een grote ondersteunende rol en verschaffen andere ondersteunende organisaties, zoals onder andere Producenten Organisatie Varkenshouderij (POV), Stichting Blij met een Ei, Platform Melkgeitenhouderij, Agrifirm en Kip Kip Lekker belangrijke lesmaterialen.

Het platform breidt zich inmiddels ook verder uit naar de plantaardige sectoren waaronder groenten, fruit en akkerbouw. Door een groeiende vraag vanuit het voortgezet onderwijs wordt nu een aanzienlijk deel van het budget ingezet om ook deze doelgroep te bedienen met boerderij- en tuinderijlessen.

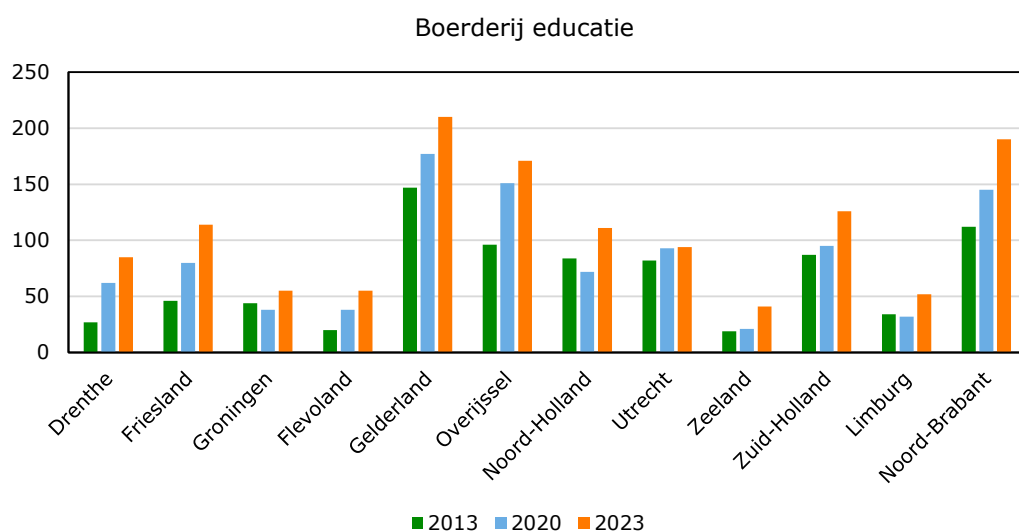
7.2.3 Structuurkenmerken

In deze paragraaf worden op basis van gegevens uit de CBS-Landbouwtelling een aantal structuurkenmerken gepresenteerd: verdeling over bedrijfstypen, provincies, leeftijd en opvolging, arbeidsinzet en aandeel biologische landbouw. In de analyse worden veelal de cijfers van 2013, 2020 en 2023 gepresenteerd. Het jaar 2016 is erbuiten gelaten omdat in die telling de vraag naar deelname aan verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling niet is voorgelegd aan rechtspersonen (bv's). Hierdoor geven de cijfers van 2016 een ondervertegenwoordiging van het aantal bedrijven met multifunctionele landbouw.

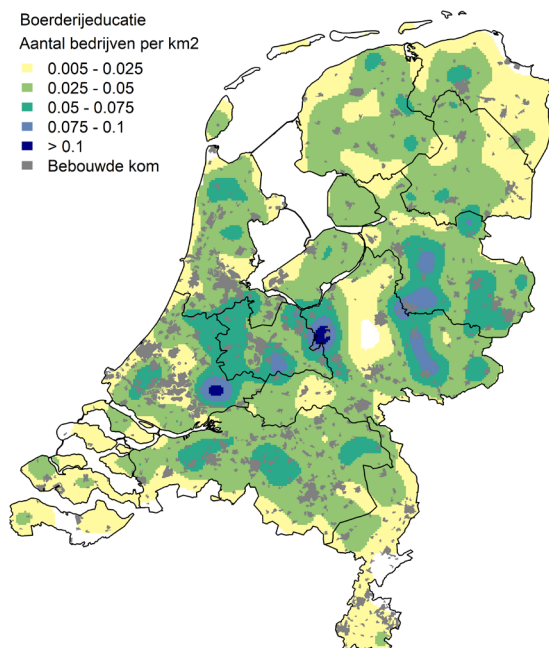
Figuur 7.1 Verdeling bedrijven met boerderijeducatie over bedrijfstypen
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Het aantal bedrijven dat aan boerderijeducatie doet is tussen 2013 en 2023 sterk gegroeid; van 798 naar 1.304 bedrijven. Vooral melkveebedrijven laten een significante toename zien, terwijl akkerbouwbedrijven een verdubbeling hebben doorgemaakt.

Figuur 7.2 Verdeling bedrijven met boerderijeducatie over provincies
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tussen 2013 en 2023 is het aantal bedrijven dat aan boerderijeducatie doet in alle provincies gestegen, met de grootste absolute groei in Gelderland (+63 bedrijven) en Noord-Brabant (+78 bedrijven) (figuur 7.2). Relatief gezien laten Flevoland en Zeeland de sterkste procentuele stijging zien, met meer dan een verdubbeling van het aantal deelnemende bedrijven in die periode.

Figuur 7.3 Regionale verdeling bedrijven met boerderijeducatie
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

De sterkste concentraties van bedrijven met boerderijeducatie liggen in de Gelderse Vallei en het Groene Hart (figuur 7.3).

Tabel 7.2 toont dat het aandeel boerderijeducatiebedrijven met ondernemers jonger dan 51 jaar licht is gestegen sinds 2020. Het percentage bedrijven met een opvolger neemt ook toe, terwijl bedrijven zonder opvolger afnemen. Het aandeel bedrijven met een rechtspersoon blijft stabiel op 8% sinds 2020. Ten opzichte van het landelijk gemiddelde over alle MFL-sectoren is het percentage ondernemers jonger dan 51 jaar hoger bij bedrijven die aan bedrijfseducatie doen. Ook het aantal bedrijven met een bedrijfsopvolger is hoger (37% ten opzichte van 28%). Het aantal rechtspersonen is wel lager dan het landelijk gemiddelde over alle MFL-sectoren (8% ten opzichte van 11%).

Tabel 7.2 Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%) agrarische bedrijven met boerderijeducatie, 2020 en 2023

	2020	2023
Jonger dan 51 jaar	35	36
Met opvolger	35	37
Zonder opvolger	22	20
Rechtspersoon	8	8

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Onderstaande tabel toont de arbeidsinzet op bedrijven met boerderijeducatie van 2013 tot 2023. Het aantal arbeidsjaren per bedrijf steeg naar 3,6 in 2020, maar daalde weer naar 3,5 in 2023. De procentuele bijdrage van onbetaalde arbeidsjaren was 67% in 2013, daalde naar 56% in 2020 en steeg naar 62% in 2023. Het percentage vrouwelijke arbeidskrachten bleef stabiel rond 32%, wat wel hoger ligt dan het landelijk gemiddelde (iets minder dan 30%; zie hoofdstuk 2).

Tabel 7.3 Arbeidsinzet op bedrijven met boerderijeducatie

	2013	2020	2023
totaal aje per bedrijf	2,9	3,6	3,5
w.v. onbetaald (%)	67	56	62
aantal onbetaalde aje	1,9	2,1	2,2
w.v. vrouwelijk (%)	32	33	32

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 7.4 laat een afname zien van het aandeel biologische bedrijven met boerderijeducatie; van 20% in 2013 naar 16% in 2023. De daling in het percentage biologische bedrijven binnen boerderijeducatie kan betekenen dat het aandeel niet-biologische bedrijven met boerderijeducatie juist is gestegen. Dit zou erop kunnen wijzen dat steeds meer gangbare bedrijven educatieve activiteiten aanbieden, waardoor het aandeel van de biologische bedrijven relatief gezien kleiner wordt. Het aandeel is nog wel fors hoger dan andere bedrijven met MFL-activiteiten (7,7% in 2023) en dan landelijk (4%) (zie hoofdstuk 2).

Tabel 7.4 Aandeel biologische bedrijven met boerderijeducatie

	2013	2020	2023
Boerderij educatie	20,4	19,7	16,3

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 7.5 laat een duidelijke groei zien in het aantal bedrijven dat, naast boerderijeducatie, ook agrotourisme aanbiedt op bedrijven, terwijl ook natuurbeheer een sterke stijging vertoont. De opkomst van rechtstreekse verkoop aan consumenten geeft aan dat steeds meer bedrijven, die al aan boerderijeducatie doen, kiezen voor directe verkoopmodellen. Tot slot blijft het aantal zorgboerderijen relatief stabiel.

Tabel 7.5 Aantal bedrijven met andere verbredingsactiviteiten op bedrijven met boerderijeducatie

	2013	2020	2023
Agrarische kinderopvang	10	23	17
Agrotourisme	289	306	390
Natuurbeheer	217	454	602
Rechtstreekse verkoop aan consument, zonder tussenschakel	0	392	537
Zorgboerderij	112	111	116

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

7.3 Conclusies

Het aantal agrarische bedrijven met educatieve activiteiten is gestegen van 1.000 in 2020 naar 1.290 in 2023. Deze groei weerspiegelt een toenemende betrokkenheid van bedrijven bij educatieve activiteiten. Ongeveer 30% van het aantal educatieboerderijen (375 eind 2023) is aangesloten bij het Platform Boerderijeducatie Nederland (BEN). Dit aantal is de laatste jaren flink gestegen en neemt nog steeds toe.

In het schooljaar 2022-2023 hebben naar schatting 2.600 klassen, ongeveer 65.000 leerlingen, een boerderij bezocht, aangesloten bij het BEN. Hiermee is het aantal bezoeken weer terug op het niveau van voor de coronapandemie. Dit geeft een indicatie van de betrokkenheid van scholen. De omzet uit boerderijeducatie heeft de afgelopen jaren aanzienlijk geschommeld. In 2020 werd de omzet zeer laag geschat, op ongeveer € 100.000. -.Als gevolg van de lockdownmaatregelen tijdens de coronapandemie stopten de schoolbezoeken aan agrarische bedrijven. In 2023 werd de totale omzet uit boerderijeducatie geschat op ongeveer € 900.000. Een belangrijk deel van de omzet wordt gerealiseerd op boerderijen die zijn aangesloten bij het platform. De ontvangen vergoeding per klas is gestegen in lijn met de inflatie.

8 Agrarisch Natuurbeheer

8.1 Werkwijze

8.1.1 Definitie en afbakening

De huidige definitie vanuit de CBS-Landbouwtelling/Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) gaat ervan uit dat een agrarische ondernemer deelneemt aan een agrarisch collectief en een vergoeding krijgt voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb). Het beheer wordt omschreven als *"het ontwikkelen en in stand houden van natuur- en landschapswaarden op landbouwgrond"*. Sinds 2016 loopt de aanvraag voor subsidie hiervan via veertig regionale collectieven. Voor 2016 waren er andere subsidieregelingen waarmee het agrarisch natuurbeheer werd gesubsidieerd⁵.

8.1.2 Methodiek en bronnen

Het aantal bedrijven en de omzet uit agrarisch natuurbeheer is in deze meting over 2023 volledig gebaseerd op de gepubliceerde cijfers van RVO en BoerenNatuur, de landelijke vereniging van veertig agrarische collectieven. In de vorige omzetmeting over 2020 is vanuit de literatuur, naast de cijfers over het aantal en de omzet via de ANLb, ook nog rekening gehouden met een uitgekeerd bedrag via de in 2016 gesloten regeling Subsidie Natuur- en Landschapsbeheer (SNL-a). Deze contracten met individuele agrariërs waren uiterlijk in 2021 afgelopen.

Bij de nulmeting over 2007 is geconstateerd dat het aantal bedrijven met agrarisch natuurbeheer in de Landbouwtelling een onderschatting is van het totaal aantal agrarische bedrijven met natuurbeheer. Tot en met de driemeting (omzet 2013) is het aantal bedrijven geraamd op basis van het Bedrijven-Informatienet van Wageningen Social & Economic Research waarbij voor de kleinere bedrijven, die niet in het Informatienet zijn vertegenwoordigd, ook gekeken werd naar de Landbouwtelling. Vanaf de viermeting (omzet 2018) is overgestapt op de registratie van de deelnemers aan het ANLb, aangevuld met cijfers over de SNL-a.

Voor de ontwikkeling en trends in deelnemende bedrijven en omzet is gebruik gemaakt van informatie uit de literatuur.

8.2 Resultaten

8.2.1 Aantal bedrijven

In tabel 8.1 is de ontwikkeling van 2007-2023 van het aantal bedrijven met agrarisch natuurbeheer weergegeven. Het aantal agrarische bedrijven met een uitbetaling via de regeling Agrarisch natuur- en landschapsbeheer (ANLb) bedroeg circa in 11.700, een toename van ongeveer 500 deelnemende bedrijven ten opzichte van 2020.

⁵ Vanaf de eeuwwisseling gebeurde dat via de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN) als onderdeel van het Programma Beheer. Deze rijksregeling is later omgezet naar een provinciale; de Provinciale Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (PSAN). Met ingang van 2010 is het Subsiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer (SNL) ingevoerd, dat op termijn de PSAN en PSN (Provinciale subsidieregeling natuurbeheer) vervangt. Dit stelsel kent, evenals het Programma Beheer, een agrarische en een natuurpoot.

Tabel 8.1 Ontwikkeling aantal bedrijven met agrarisch natuurbeheer, 2007-2023

	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven	14.000	13.250	11.000	11.000	10.000	11.200	11.700

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

8.2.2 Omzetontwikkeling en trends

Het agrarisch natuurbeheer in Nederland is erop gericht om goede habitatomstandigheden voor soorten in leefgebieden te creëren, de waterkwaliteit te verbeteren en bij te dragen aan klimaatdoelen. Daartoe contracteert de Nederlandse overheid sinds 2016 agrarische collectieven in plaats van verbintenissen op bedrijfsniveau met individuele boeren. De collectieven kunnen subsidie aanvragen binnen het stelsel *Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer* (ANLb) (BIJ12, 2023). Het ANLb is een subsidie vanuit provincies, waterschappen en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). In het hoofdlijnenakkoord van de nieuwe regering wordt uitgesproken dat, als maatregel voor het bereiken van een goede boterham in de land- en tuinbouw, agrarisch natuurbeheer en ecosysteemdiensten zullen worden beloond met langjarige marktconforme financiële zekerheid (Berkhout et al. 2024).

Er worden geen beperkingen gesteld aan de omvang van collectieven en deelname is voor boeren vrijwillig. De collectieven zijn de eindbegunstigden van de subsidies en daarmee verantwoordelijk voor een juiste uitvoering van het agrarisch natuurbeheer in hun gebied (Berkhout et al. 2024).

Het ANLb is per 1 januari 2023 gewijzigd en bestaat nu uit drie typen leefgebieden: open grasland, open akkerland en dooradering (samenvoeging van natte en droge dooradering). Naast de categorie 'water' (onder andere ter verbetering van de waterkwaliteit) is de categorie 'klimaat' toegevoegd om sterker op klimaatbeheersmaatregelen in te kunnen zetten die tot doel hebben CO₂-uitstoot beter vast te leggen en vast te houden, broeikasgassen te verminderen en water beter vast te houden en af te voeren (IPO en LVVN 2024).

In het kader van het GLB Nationaal Strategisch Plan 2023-2027 is er ook meer ruimte en steun voor samenwerking in laaggelegen veenweidegebieden en in Natura 2000-overgangsgebieden. Landbouwers, agrarische collectieven, natuur- en landschapsorganisaties, grondeigenaren en andere grondgebruikers kunnen hier samenwerken aan milieu- en klimaatdoelen. Het gaat dan bijvoorbeeld om extensiveringsmaatregelen in de overgangsgebieden rondom Natura 2000, die erop gericht zijn om ammoniakemissies te verminderen en zodoende de biodiversiteit te beschermen (Berkhout et al. 2024).

In 2023 waren er veertig agrarische collectieven. De collectieven beheerden een areaal van ruim 116.000 hectare in 2023 (zie tabel 8.2). Het totale areaal is het afgelopen jaar met circa 12% gestegen; ten opzichte van 2020 was de toename circa 18%. Er vond op ongeveer 6,5% van het totale agrarische areaal enige vorm van agrarisch natuurbeheer plaats. Het grootste deel van het areaal (bijna 70%) werd beheerd voor weidevogels. In 2023 is ten opzichte van 2022 het areaal 'open akkerland' met ongeveer 13% gegroeid. De dooradering is gegroeid met iets meer dan 40%. De categorie water is gegroeid met bijna 20%. Een nieuwe categorie is klimaat, met ongeveer 5.000 ha. Het aantal collectieven verschilt per provincie. Zo is er in Flevoland, Limburg, Zeeland en Drenthe één collectief voor de gehele provincie, terwijl Zuid-Holland er bijvoorbeeld acht telt (Berkhout et al. 2024).

Tabel 8.2 Aantal betrokken boeren, areaal en betalingen agrarisch natuurbeheer onder stelsel Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb)

Jaar	Aantal actief betrokken boeren	Areaal in beheer (ha)	Betaald (mln. euro)
2016	6.656	68.227	45
2017	8.260	75.224	53
2018	9.492	76.958	62
2019	10.486	92.419	71
2020	11.159	99.129	77
2021	11.575	102.585	79
2022	11.426	104.144	82
2023	11.677	116.754	116

Bron: aantal boeren via BoerenNatuur (2023a) en BoerenNatuur (2024); areaal en betalingen: IPO (2017), IPO en LNV (2018), IPO en LNV (2019), IPO en LNV (2020), IPO en LNV (2021), IPO en LNV (2022), IPO en LNV (2023), BoerenNatuur (2023a), BoerenNatuur (2023b), BoerenNatuur (2024), Boerderij (2024) en IPO en LNVN 2024.

Het aantal actief betrokken boeren bedroeg in 2016 circa 6.700 en is jaar na jaar gestegen, tot ruim 11.600 leden in 2023. De uitbetaalde bedragen voor alle leefgebieden en water zijn na de start eveneens gestegen; van € 45 miljoen in 2016 tot € 116 miljoen in 2023 (zie tabel 8.2). De groei is ook samengegaan met een verdergaande professionalisering; collectieven moeten bijvoorbeeld gecertificeerd zijn door de stichting Certificering Subsidiestelsel Natuur en Landschap (SNL) om voor subsidie in aanmerking te komen. Deze professionalisering kan bijdragen aan een effectievere uitvoering en maakt collectieven steeds meer tot een geschikte gebiedspartner voor provincies en waterschappen (Boonstra en Nieuwenhuizen 2019). Wel zijn er nog flinke verschillen qua professionaliteit tussen de collectieven (Dik et al. 2020; Berkhout et al. 2024).

Met ingang van het nieuwe GLB in 2023 is het budget van het ANLb uitgebreid naar € 120 miljoen per jaar. Dit wordt gefinancierd vanuit het GLB, aangevuld met nationale en provinciale middelen. In totaal gaat het voor de periode 2023-2027 om € 560 miljoen (Boezeman et al. 2024). Volgens verwachtingen uit het Nationaal Strategisch Plan (Rijksoverheid 2022) kan de omvang daarmee groeien van circa 105.000 ha in 2022 naar 130.000 ha in 2027 (Berkhout et al. 2024).

De collectieven stellen een gebiedsaanvraag op die bestaat uit verschillende soorten beheersovereenkomsten (grasland, bouwland en landschapselementen) en een meerjarenplan, waarin een visie op langere termijn inzake het beheer van het gebied en de strategie voor het behoud van de biodiversiteit tot uitdrukking komt. Het ANLb richt zich daarbij vooral op 68 doelsoorten van de Vogel- en Habitatrichtlijn (VHR), die sterk afhankelijk zijn van de kenmerken van een agrarisch gebied, zoals de intensiteit van grondgebruik en de nabijheid van natuurgebieden. Het merendeel van de doelsoorten bestaat uit vogels en verder gaat het om vissen, amfibieën, insecten en zoogdieren (Boonstra et al. 2021). Het collectief contracteert vervolgens individuele agrariërs of grondgebruikers voor verschillende activiteiten. Hierbij zorgt het collectief ervoor dat de overeenkomst, die met de provincies en waterschappen is afgesloten, wordt nagekomen. Dit wordt ook wel het 'voordeur-achterdeur'-principe genoemd. Agrarische collectieven maken immers 'aan de voordeur' afspraken met provincies en waterschappen over de te leveren prestaties en 'aan de achterdeur' met boeren en andere agrarische grondgebruikers over het te voeren beheer op perceelniveau (Boonstra et al. 2021). De hoogte van de jaarlijkse betalingen aan de collectieven is gebaseerd op de extra kosten en de gederfde inkomsten die voortvloeien uit de aangegane gebiedsovereenkomst. Aanvullend zijn er nog betalingen mogelijk om de uitvoerings- en transactiekosten te dekken (tot 20% van de betaalde premie aan individuele agrariërs) (Berkhout et al. 2024).

Tabel 8.3 Ontwikkeling agrarisch natuurbeheer, 2007-2023

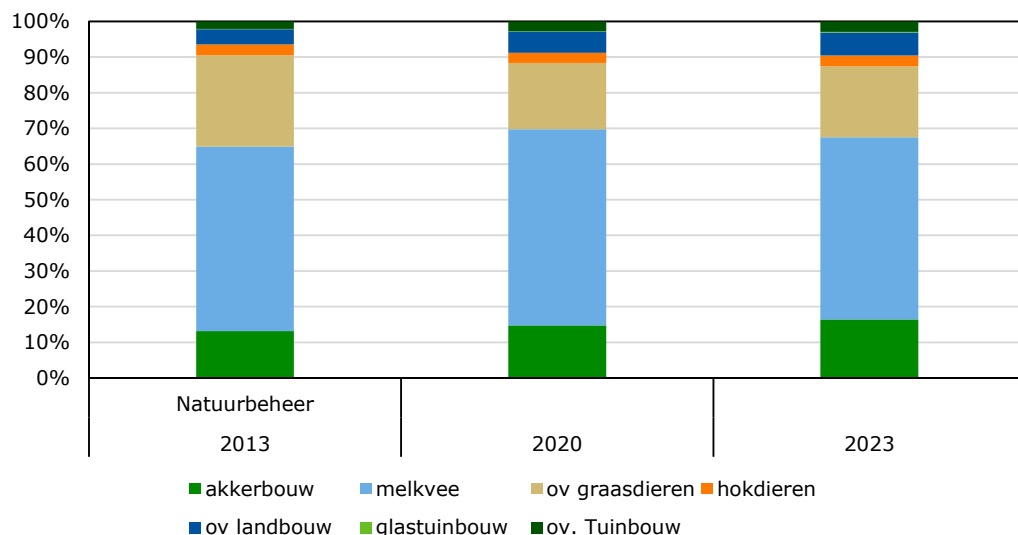
	2007	2009	2011	2013	2018	2020	2023
Aantal bedrijven	14.000	13.250	11.000	11.000	10.000	11.200	11.700
Omzet (in mln. euro)	61	61	62	61	66	78	116
Gem omzet per bedrijf	4.400	4.600	5.600	5.600	6.600	7.000	9.915

Bron: Van der Meulen et al. (2022 en 2025).

In de loop der jaren is de gemiddelde omzet per bedrijf voor agrarisch natuurbeheer gestegen van minder dan € 5.000 tot bijna € 10.000 in 2023 (tabel 8.3).

8.2.3 Structuurkenmerken

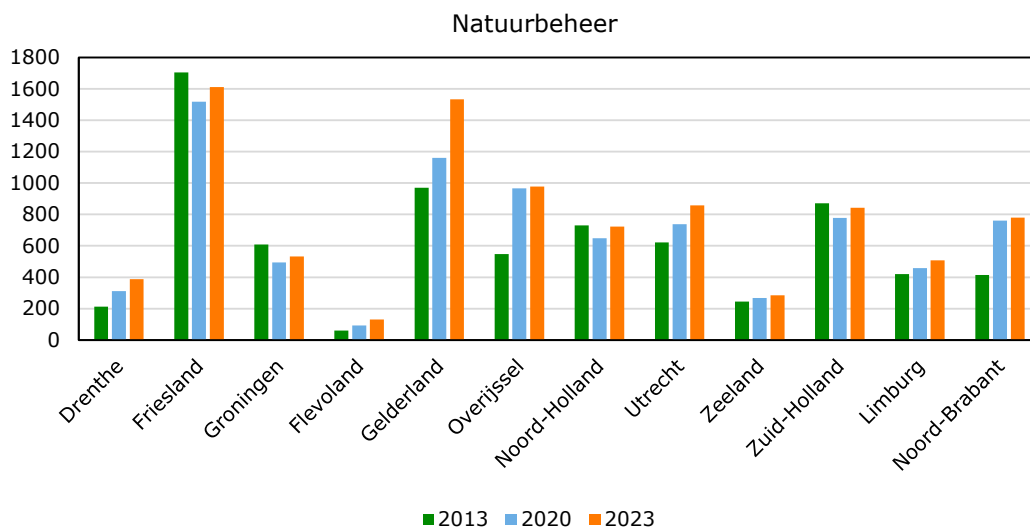
In deze paragraaf worden op basis van gegevens uit de CBS-Landbouwtelling een aantal structuurkenmerken gepresenteerd: verdeling over bedrijfstypen, provincies, leeftijd en opvolging, arbeidsinzet en aandeel biologische landbouw. In de analyse worden veelal de cijfers van 2013, 2020 en 2023 gepresenteerd. Het jaar 2016 is erbuiten gelaten omdat in die telling de vraag naar deelname aan verbredingsactiviteiten in de Landbouwtelling niet is voorgelegd aan rechtspersonen (bv's). Hierdoor geven de cijfers van 2016 een ondervertegenwoordiging van het aantal bedrijven met multifunctionele landbouw.

Figuur 8.1 Verdeling bedrijven met natuurbeheer over bedrijfstypen

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

De grondgebonden bedrijfstypen melkvee, akkerbouw en overige graasdieren zijn goed voor 90% van het agrarisch natuurbeheer, waarvan circa 50% op melkveebedrijven.

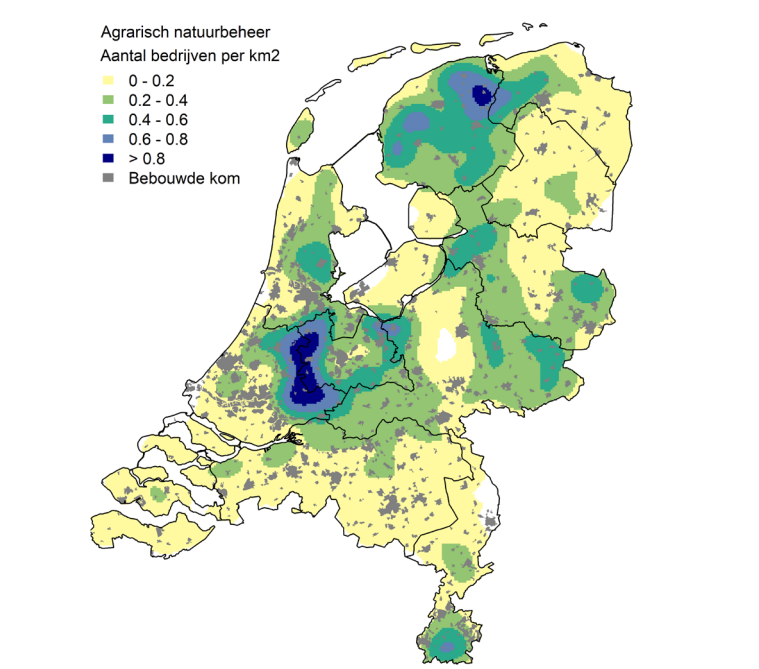

Figuur 8.2 Verdeling bedrijven met agrarisch natuurbeheer over provincies

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Het aantal bedrijven dat aan agrarisch natuurbeheer doet is tussen 2013 en 2023 in de meeste provincies toegenomen, met de grootste stijgingen in Gelderland (+565 bedrijven), Overijssel (+431 bedrijven) en Utrecht (+237 bedrijven). Friesland blijft met 1.611 bedrijven in 2023 de koploper, terwijl Flevoland relatief de sterkste groei heeft doorgemaakt; het aantal is meer dan verdubbeld, van 60 naar 130 bedrijven.

De grootste dichtheid van bedrijven met agrarisch natuurbeheer zit in het Groene Hart en in het noorden van Friesland (figuur 8.3).

Figuur 8.3 Regionale verdeling bedrijven met agrarisch natuurbeheer 2023
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 8.4 toont een afname van het aantal bedrijven met agrarisch natuurbeheer met eigenaren jonger dan 51 jaar, wat wijst op vergrijzing in deze sector. Er is een positieve trend in het aantal bedrijven met een opvolger. Daarnaast is er een lichte toename van het aantal rechtspersonen. Deze ontwikkelingen suggereren een verschuiving naar meer continuïteit en structuur in het agrarisch natuurbeheer. Ten opzichte van het landelijk gemiddelde over alle MFL-bedrijven is het aandeel ondernemers, jonger dan 51 jaar, hoger bij bedrijven die aan natuurbeheer doen. Ook het aantal bedrijven met een bedrijfsopvolger is hoger. Het aantal rechtspersonen in het natuurbeheer is wel kleiner.

Tabel 8.4 Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%) agrarische bedrijven met natuurbeheer

Aandeel naar leeftijd, opvolging en rechtspersoon (%) natuurbeheer		
	2020	2023
Jonger dan 51 jaar	32	29
Met opvolger	35	38
Zonder opvolger	30	30
Rechtspersoon	3	4

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 8.5 laat een lichte stijging zien in de totale arbeidsinzet per bedrijf met natuurbeheer gemeten in aje. Het percentage onbetaalde arbeidsinzet blijft hoog en het aantal onbetaalde arbeidsjaren blijft nagenoeg constant. Daarnaast is er een geleidelijke stijging in het aandeel vrouwelijke werknemers op deze bedrijven. Het aandeel vrouwelijke werknemers in agrarisch natuurbeheer is gelijk aan het gemiddelde over alle MFL-bedrijven (zie hoofdstuk 2).

Tabel 8.5 Arbeidsinzet op bedrijven met natuurbeheer, 2013, 2020 en 2023

	2013	2020	2023
totaal aje per bedrijf	2,1	2,4	2,5
w.v. onbetaald (%)	84	78	77
aantal onbetaalde aje	1,8	1,8	1,9
w.v. vrouwelijk (%)	26	27	28

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Onderstaande tabel laat een gestage stijging zien van het aandeel biologische bedrijven met agrarisch natuurbeheer; van 5,5% in 2013 naar 8,3% in 2023. Het aantal bedrijven wat aan natuurbeheer doet en ook nog biologisch is, is iets hoger dan het landelijk gemiddelde van alle MFL-bedrijven (7,7%; zie hoofdstuk 2).

Tabel 8.6 Aandeel biologische bedrijven met agrarisch natuurbeheer

	2013	2020	2023
Natuurbeheer	5,5	7,2	8,3

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

Tabel 8.7 toont een duidelijke groei in bedrijven die zich bezighouden met andere verbredingsactiviteiten naast natuurbeheer. Vooral boerderijeducatie, rechtstreekse verkoop aan consumenten en agrotourisme laten een sterke stijging zien op bedrijven die ook aan natuurbeheer doen.

Tabel 8.7 Aantal bedrijven met andere verbredingsactiviteiten op bedrijven met natuurbeheer

	2013	2020	2023
Agrarische kinderopvang	25	40	49
Agrotourisme	458	590	744
Boerderij educatie	217	454	602
Rechtstreekse verkoop aan consument, zonder tussenschakel	0	900	1.191
Zorgboerderij	162	232	282

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking Wageningen Social & Economic Research.

8.3 Conclusies

De omzet van agrarisch natuurbeheer is toegenomen van € 78 miljoen in 2020 naar € 116 miljoen in 2023. De omzetstijging is het gevolg van meer budget voor Agrarisch Natuur en Landschapsbeheer (ANLb) bij toegenomen belangstelling onder boeren en uitbreiding van areaal. Hiermee komt de gemiddelde omzet per bedrijf uit op circa € 9.900; een toename van bijna € 3.000 ten opzichte van 2020. In totaal wordt op ongeveer 6,5% van het agrarische areaal enige vorm van agrarisch natuurbeheer uitgevoerd. Dit wordt gedaan door ruim 20% van de agrarische ondernemers in Nederland.

Bronnen en literatuur

- Berkhout, P., H. van der Meulen, P. Ramaekers 2024. *Staat van Landbouw, Visserij, Voedsel en Natuur; Editie 2024*. Rapport 2024-089. Wageningen: Wageningen Economic Research.
- BIJ12 (2023). Via website: <https://www.bij12.nl/onderwerpen/natuur-en-landschap/subsidiestelsel-natuur-en-landschap/agrarisch-natuurbeheer-anlb>, geraadpleegd op 30 augustus 2023
- Boerderij 2024. *Ruim € 20 miljoen extra voor agrarisch natuurbeheer in 2024*.
- BoerenNatuur (2023a). Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer 2016 - 2022. Via website: https://www.boerennatuur.nl/wp-content/uploads/2023/05/KSD_BoerenNatuur_InfographicJaarcijfers2016-2022_vDEF_v4.pdf
- BoerenNatuur (2023b). Jaarverslag 2022 BoerenNatuur. Via website: https://www.boerennatuur.nl/wp-content/uploads/2023/08/20230314_Jaarverslag-BoerenNatuur-2022_website.pdf
- BoerenNatuur 2024. *Jaarverslag 2023 BoerenNatuur*.
- Boezeman et al. 2024. *Ex ante analyse Nationaal Programma Landelijk Gebied: provinciale programma's en rijksmaatregelen*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, Wageningen: Wageningen University & Research, Delft: Deltares, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- BOinK 2024. *Onderzoek uurtarieven en openingstijden*.
- Boonstra, F.G. en W. Nieuwenhuizen (2019). Voortgangsrapportage Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer; Bijdrage aan Jaarverslag Plattelandsontwikkelingsprogramma 2018, Rapport 2953, Wageningen Environmental Research, Wageningen
- Boonstra, F.G., W. Nieuwenhuizen, T. Visser, T. Mattijssen, F.F. van der Zee, R.A. Smidt en N.B.P. Polman, (2021). Stelselvernieuwing in uitvoering; Tussenevaluatie van het agrarisch- natuur en landschapsbeheer. Wageningen, Wageningen Environmental Research, Rapport 3066
- Dik, L., A. van der Linde, A. Olieman en J. Westerink (2020). Zijn de agrarische collectieven voorbereid op de toekomst? Meer inzicht in de (eigen) organisatie. LD13, Bennekom
- IPO (Interprovinciaal Overleg) (2017). Derde Voortgangsrapportage Natuur; Provinciaal natuurbeleid in uitvoering in 2016, Den Haag
- IPO en LNV (2018). Vierde Voortgangsrapportage Natuur; Natuur in Nederland; Stand van zaken eind 2017 en ontwikkelingen in 2018, Den Haag
- IPO en LNV (2019). Vijfde Voortgangsrapportage Natuur; Natuur in Nederland; Stand van zaken eind 2018 en ontwikkelingen in 2019, Den Haag
- IPO en LNV (2020). Zesde Voortgangsrapportage Natuur; Natuur in Nederland; Stand van zaken eind 2019 en ontwikkelingen in 2020, Den Haag
- IPO en LNV (2021). Zevende Voortgangsrapportage Natuur; Natuur in Nederland; Stand van zaken eind 2020 en ontwikkelingen in 2021, Den Haag
- IPO en LNV (2022). Achtste Voortgangsrapportage Natuur; Natuur in Nederland; Stand van zaken eind 2021 en ontwikkelingen in 2022, Den Haag
- IPO en LNV (2023). Negende Voortgangsrapportage Natuur; Natuur in Nederland; Stand van zaken eind 2022 en ontwikkelingen in 2023, Den Haag
- IPO en LNVN 2024. *Tiende Voortgangsrapportage Natuur*. Den Haag.
- Kennisnetwerk Gastouderopvang 2024. *Cijfers en rapporten kinderopvang 2023*. <https://www.kennisnetwerk Gastouderopvang.nl/cijfers-en-rapporten-kinderopvang-2023>.
- Kinderopvang 2023. *Kinderopvang*. <https://kinderopvang.nl/nieuws/aantal-gastouders-daalt-grote-gevolgen-voor-arbeidsmarkt>
- kvk 2024. *Alles over het beginnen van een bed en breakfast*. <https://www.kvk.nl/starten/tips-bij-het-beginnen-van-een-bed-breakfast>.
- Meulen, H.A.B. van der et al 2019. *Kijk op multifunctionele landbouw; Omzet 2007-2018*. Rapport 2019-054. Wageningen: Wageningen University & Research.
- Meulen, H.A.B. van der et al 2022. *Kijk op multifunctionele landbouw; Omzet 2007-2020*. Rapport 2022-030. Wageningen: Wageningen University & Research.

Meulen, H. van der, M. Benus, W. van Everdingen, W. Hennen, D. van Wonderen 2024. *Agrarische productieten behoefte van de korte keten; Een landelijk meting 2023*. Rapport 2024-095. Wageningen: Wageningen Economic Research.

Meulen, H.A.B. van der et al. 2025. *Kijk op multifunctionele landbouw; Omzet 2007-2023*. Rapport 2025-033. Wageningen: Wageningen University & Research.

Popping, J. 2021. *Hoe boeren de zorgboeren?* Hoofddorp: Accountant, NBA-platform voor accountant en financials 20 mei 2021.

Rabobank 2023. *De kansen van zorglandbouw*.

Rabobank 2024. *Zorglandbouw: van orientatie tot opstart*.

Rijksoverheid (2022). *Het Nationaal Strategisch Plan. Samenvatting*, Den Haag: Rijksoverheid.

Wageningen Social & Economic Research
Postbus 88
6700 AB Wageningen
T 0317 48 48 88
E info.wser@wur.nl
wur.nl/social-and-economic-research

RAPPORT 2025-033-2

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 7.700 medewerkers (7.000 fte), 2.500 PhD- en EngD-kandidaten, 13.100 studenten en ruim 150.000 Leven Lang Leren-deelnemers behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

To explore
the potential
of nature to
improve the
quality of life

Wageningen Social & Economic Research
Postbus 88
6700 AB Wageningen
T 0317 48 48 88
E info.wser@wur.nl
wur.nl/social-and-economic-research

Rapport 2025-033-2

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 7.700 medewerkers (7.000 fte), 2.500 PhD- en EngD-kandidaten, 13.100 studenten en ruim 150.000 Leven Lang Leren-deelnemers behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.
